

XIV. YÜZYILDA TEBRİZ'DE BİR HAYIR VE KÜLTÜR KURUMU: ŞENB-İ GÂZÂN (GÂZÂNİYYE)*

Osman G. ÖZGÜDENLİ**

Şüphe yok ki, Moğol istilâsı tarihin gördüğü en büyük yağma, katil ve tahrip hareketlerinden birisidir. Aslen bir İlhânlı bürokratu olan Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni bu tahribatı şu cümlelerle tasvir etmektedir; “dünya eğer bin yıl hiç zarar görmeden kalsa, yine de Moğol istilâsının zararlarını telafi etmek ve vaziyeti eski haline getirmek mümkün olmayacaktır”¹. Moğol istilâsının tesirleri sadece tahribatla kalmamış, bu tahribatın yarattığı karanlık tablo toplumda kendine güvensizlik ve dünyevî hayattan kaçış şeklinde tezahür etmiştir. Bununla birlikte, Moğollar, İlhânlı devletinin tesisi ile, bilhassa ilk yarım asırdaki yağma ve tahrip döneminin atlatılmasından sonra olumlu izler de bırakmıştır. Bilhassa hanedanın en seçkin simâsı olan Gâzân Hân (1295-1304)’ın hükümdarlık tahtına geçmesi ve iç mücadelelerle çalkalanan devleti kontrolü altına almasıyla birlikte, İlhânlı ülkesinde büyük bir imâr faaliyeti başlamıştır ki, payitaht Tebriz de bundan fazlasıyla nasibini almıştır². Bu

* Tebriz’deki çalışmalarım esnasında değerli yardımlarını esirgemeyen *Müze-yi Azerbaycan* müdürü Sayın Cevâd Kandger ve tarihçi-nümizmat Sayın Seyyid Cemâl Turâbî Tabâtâbâ’ı’ya teşekkürlerimi arz ediyorum.

** Dr., M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ *Nazhetu’l-kulûb*, neşr. G. Le Strange, GMS, 23, London- Leiden 1915, s. 27.

² Meselâ Tebriz’deki *Rab’-i Reşîdî*’de oluşan kültür ve sanat faaliyetlerinin minyatür geleneğine yansımaları için bkz. Güner İnal, “Berlin Diez Albümlerindeki Bazı Dağınık Câmi’ el-Tevârih Minyatürleri Üzerine”, *Belleten*, XLVII/184, Ankara 1983, s. 845-857. Devrin umumî kültürel inkişâfı için bkz. Karl Jahn, “Tâbrîs, ein mittelfalterliches Kulturzentrum zwischen Ost und West”, *Sonderabdruck aus dem Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, Jahrgang 1968, So.11, Graz-Wien-Köln 1968, s. 201-212; T. terc. “Doğu ile Batı Arasında Bir Orta Çağ Kültür Merkezi: Tebriz”, *İTED*, IV/3-4, İstanbul 1971, s. 29-43; V. Minorsky, “Tebrîz”, *İA*, XII/1, s. 86; M. Cevâd Meşkûr, *Târîh-i Tebrîz, tâ-pâyân-i karn-i nohom-i hicrî*, Tahrân 1352/1973, s. 461-464; Mecîd Vehrâm, “Cogrâfiyâ-yi târîhî ve âsâr-i bâstânî-yi Tebrîz”, *Berresthâ-yi Târîhî*, VI/4, Tahrân 1349/1970, s. 209-214; Menûçehr Murtazaevî, “Tebrîz der-rûzgâr-i Hvâce Reşîdu’d-dîn”, *Mecmû’a-yi hitâbehâ-yi tahkîkî derbâre-yi Reşîdu’d-dîn Fazlullâh Hemedânî*, Tahrân 1350/1971, s. 244-282; Arthur Upham

makalenin konusunu teşkil eden *Şenb (Şâm/Şam)-i Gâzân (Gâzâniyye)*³ isimli büyük hayır ve kültür müessesesi de bu cümledendir.

I. Şenb-i Gâzân'ın İnşası: Kaynaklarda *Ebvâbu'l-birr* olarak da zikredilen bu külliye'nin ismi Tebriz yakınlarında Şam/Şâm adını taşıyan yeşil ve çayırılık bir mıntıkadan gelmektedir. Kaydedildiğine göre, Argûn Hân (1294-1291) zamanında *Argûniyye*⁴ ya da *Kûşk-i 'âdiliyye*⁵ adıyla inşası yarım kalan bir şehir ve bir İlhânî sarayı burada bulunmaktaydı⁶. Gâzân Hân, Horâsân'daki

Pope, "Islamic Architecture. H. Fourteenth Century", *A Survey of Persian Art, From Prehistoric Times to Present*, ed. Arthur Upham Pope, III, Tahrân 2575/1977, s. 1052-1057.

³ 38° 04' Kuzey, 46° 15' Doğu. Kaynaklarda Şâm, Şam veya Şenb şekillerinde kaydedilmektedir (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mübârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Ta'rîh-i Mübârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Imâd al-Daula Abû'l-Hâir*, London 1940, s. 85, 102, 118, 206; D. Krawulsky, *İrân - Das Reich der İlkhâne: eine topographisch-historische Studie*, Wiesbaden 1978, s. 551-552). Yine anlaşılacağına göre, imâretin tamamlanmasından sonra ismi bizzat Gâzân tarafından *Gâzâniyye* şeklinde değiştirilmişse de (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mübârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 206), bu son ismin benimsenmediği anlaşılmaktadır (Masashi Haneda, "Gâzâniyya in Tabriz", *The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam (ICUIT)*, II, 22-28 October 1989, Tokyo 1989, s. 285).

⁴ Argûn Hân tarafından Ramazân 689/Eylül 1290 tarihinde inşası başlatılan bu şehrin onun zamanında tamamlanamadığı anlaşılmaktadır. Burada içerisinde Argûn Hân'ın resminin de bulunduğu bir mabed, Gâzân'ın İlhânî tahtını ele geçirmesinden sonra onun emriyle tahrip edilmiştir. Bkz. Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh Abû'l-Hâir. Geschichte der İlkhâne Abâga bis Gâihâtû (1265-1295)*, neşr. Karl Jahn, s' Gravenhage 1957, s. 77; M. Cevâd Meşkûr, *Târîh-i Tebrîz, tâ-pâyân-i kam-i nohom-i hicrî*, s. 449. Ermeni müellifi Episkop Stapanos, Argûn'un zamanında sarayda büyük bir kilise inşa edildiğini ve açılışında da Argûn Hân ve eşi Urung Hâtûn'un hazır bulunduğunu kaydetmekteyse de, müellif tarafından zikredilen sarayın *Argûniyye* olup olmadığı malûmumuz değildir. Bkz. *Armyansky istoçnikî o Mongolâh, izveçeniya iz rukopisey XIII-XIV vv.*, İlâve ve notlarla Rusça terc. A.G. Gaistyan, Moskva 1962, s. 43.

⁵ Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mübârek-i Gâzânî/K. Jahn*, s. 214.

⁶ Gâzân, Bâydû'nun ele geçirilmesini müteakib Tebriz'e girişi esnasında Şâm denen otlaktaki sarayda konaklamıştı (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mübârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 85). Yine 695/1296 ilkbaharda Pîl Sûrâ'dan hareketle Tebriz'e gelince Şâm sarayında konaklamıştı (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mübârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 102). Bu durum, Şâm/Şam ve Şenb kelimelerinin, imâretin inşasından önce de bu yerin adı olarak kullanıldığını göstermektedir (krş. Hâc Huseyn Nahcevanî, "Târîhçe-yi Şenb-i Gâzân", *Çehl makâle*, yay. Yûsuf Hâdim Hâşimî-neseb, Tebrîz 1343/1964, s. 36 n. 1). Cevâd Meşkûr, bu adın eski Farsça ve Âzerice'deki söyleniş olan Şâm/Şam kelimesinin "yeşillik yer" anlamına geldiğini ve bugün de aynı mânâda kullanılmaya devam ettiğini kaydetmektedir ("Tahkîkî derbâre-yi Şenb-i Gâzân", *Bâstânşinâsî ve Huner-i İrân*, I/3, Tahrân 1348/1969, s. 23; Aynı müellif, *Târîh-i Tebrîz, tâ-pâyân-i kam-i nohom-i hicrî*, s. 473). Araştırmacı, *Şenb* kelimesinin bugün Farsça lugatlerde kümbet ve kubbe mânâlarına gelmesini de, Gâzân Han'ın *Şenb-i Gâzân*'da inşa ettirdiği büyük kümbete bağlamakta ve kelimenin ancak bu tarihten sonra zikredilen mânâları kazandığını belirtmektedir (Meşkûr, "Tahkîkî", s. 23; *Târîh-i Tebrîz, tâ-pâyân-i kam-i nohom-i hicrî*, s.

şehzâdeliği esnasında bu eyaletteki belli başlı büyük türbeleri ve bu cümleden, Merv'de Sultân Sencer'in muazzam anıtsal türbesi⁷, Tûs yakınlarındaki Meşhed-i Mukaddes-i Kods (İmâm Rîzâ), Bistâm'daki Bâyezîd-i Bistâmî, Ebû'l-Hasan Harrekânî ve Ebû Sa'îd Ebû'l-Hayr'ın türbelerini, İslâmîyeti kabulünden sonra da Hz. Alî ve Hz. Huseyn'in türbelerini ve Bağdâd'taki önemli imâretleri görme imkânı bulmuştu⁸. Hükümdarların defin yerleri çok gizli tutulan⁹ ve herhangi bir türbe geleneğine rastlanılmayan eski Moğol defin âdetlerine nazaran¹⁰, İslâm'ı kabul eden Gâzân'ın her alanda olduğu gibi bu hususta da yeni bir değerlendirme yapması zarurî gözükmektedir. O, defin hususunda atalarının uygulamalarını devam ettirmede her ne kadar İslâmî açıdan bir sakınca görmediyse de, bu uygulamaların bir faydasının da bulunmadığına dikkat çekerek, artık Müslüman olduğu için âdetlerinin de diğer Müslümanlar gibi olmasını, özellikle de İslâmî âdet ve gelenekler gibi kendi eski geleneklerinden daha güzel ve faydalı olan geleneklerin mutlaka kabul edilmesi gerektiğini

473). Cevâd Meşkûr'un *Şam-i Gâzân'ı, Şenb-i Gâzân'ın* bozulmuş şekli olarak kabul etmesi ise, bu kelimenin *Câmi'u't-tevârih*'te Şam (*Târîh-i mübârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 85, 102, 118) ve Vassâf (*Târîh-i Vassâf*, yay. M. İsfahânî, Tahrân 1338/1959, s. 382-383; *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahrân 1372/1994, s. 229-230) ile *Nuzhetu'l-kulûb*'ta (s. 76) Şâm olarak kaydedilmesinden dolayı mümkün gözükmemektedir.

⁷ Sultan Sencer'in Merv'de bulunan türbesi bugün dünya mimarisinin sayılı şaheserleri arasında sayılmaktadır. Türbe dıştan 27,2m.x27,2m. boyutlarında kare planlı, kubik görünüşlü yapının üzeri, dış çapı 21,8m. (iç çapı 17m.) olan bir kubbeyle örtülmesi neticesinde oluşturulmuştur. Türbenin zemin seviyesinden dış yüksekliği 38m., duvarlarının kalınlığı 5m., temellerinin derinliği de 4,5 metredir. Türbe, doğusunda yeralan bir mescid, kuzey ve güney tarafındaki muhtelif yapılar ve yine yakınında bulunan büyük bir kervansaray ile birlikte büyük bir külliye teşkil etmekte idi. Sultan Sencer'in türbesi hakkında bkz. Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler, (XI-XVI. Yüzyıl)*, Ankara 1999, s. 91-99; Oktay Arlanapa, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Ankara 1996, s. 227-232; Aynı müellif, *Türk Sanatı*, I-II, İstanbul 1984, s. 78-81.

⁸ Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mübârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 208.

⁹ Bertold Spuler, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden 1985⁴, s. 147.

¹⁰ Kaynaklarda Cengiz Hân'ın soyundan gelen Moğol hükümdarlarının; kimse tarafından bilinmeyen, yerleşim bölgelerinden uzak yerlere defnedildikleri ve bu definden de kimsenin haberdar olmadığı kaydedilmiştir. Anlaşılacağına göre bu defin esnasında cenaze güvenilir kimselere teslim edilmekte ve hiç kimse o civara bırakılmamakta idi (bkz. Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mübârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 207). Türk ve Moğollar'da defin gelenekleri için bkz. V.V. Barthold, "Türkler'de ve Moğollar'da Defin Meselesine Dair", T. terc. A. İnan, *Belleter*, XI/43, Ankara 1947, s. 515-539; J-P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, T. terc. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994, s. 218-236; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, T. terc. S. Karatay, Ankara 1986, s. 327-340; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, İstanbul 1971, s. 156-157; M. Eröz, "Türk Topuluklarında Ölüm Adetleri Üzerine Bir Deneme", *TDAD*, S. 35, İstanbul 1985, s. 56-68; G. Yıldız, "İç Asya Göçebe Topuluklarında İslam Öncesi Defin Töreni ve Sosyo-Ekonomik Boyutları", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 523-539; Spuler, *Die Mongolen*, s. 146-148.

bildirdi¹¹. Bu değerlendirmeden sonra, yukarıdaki imâretler örnek alınarak içerisinde daha sonra na'aşının defnedileceği türbenin de bulunduğu bir külliye inşâ ettirmeye karar verdi. Bu iş için, yerini bizzat tespit ettiği, Tebrîz şehrine yaklaşık beş kilometre mesafedeki Şâm mevkiinde ve 'Âdiliyye bahçesi içerisinde, büyük bir külliye inşâsını emretti¹². İnşâata 16 Zi'l-hicce 696/5 Ekim 1297 tarihinde başlandı. Kaynaklarda Gâzân Hân'ın usta ve amelelere, zaman zaman bizzat nezaret ettiği kaydedilmektedir¹³.

Gâzân, Tebrîz'deki imâr ve inşâ faaliyetleri ile şehir surlarının genişletilmesi esnasında, Şâm ya da Şenb denilen imâretin inşâ edildiği bu muntıkada, Tebrîz'in oturumundan daha geniş bir alanda Gâzânîyye adı ile bir şehrin kurulmasını emretti¹⁴. Yeni şehrin büyümesi için gerekli önlemleri almayı da ihmâl etmedi. Anadolu ve Avrupa'dan gelecek olan tüccarların mallarını burada açmalarını emretti. Dolayısıyla yeni kurulan şehrin ticaretten nasibini almasını istedi. Ancak, çıkabilecek herhangi bir karışıklığa mahal vermemek için Şenb-i Gâzân'ı, Tebrîz tamgâcına bağlamayı uygun gördü¹⁵.

Şenb-i Gâzân'ın inşâsı yaklaşık yedi yıl devam etti ve takriben 14 bin işçi çalıştı¹⁶. Reşîdu'd-dîn'in verdiği malûmattan, eserin kaleme alındığı tarihlerde türbenin dış kısımlarının inşâsının bitmiş olduğu anlaşılmaktadır¹⁷. 702/1303 tarihinde artık imâretin önemli bir kısmı tamamlanmıştı¹⁸. Vassâf'ın kaydettiğine göre, kullanılan alet ve malzemenin önemli bir kısmı Anadolu'dan getirilmişti¹⁹. Yine bu müellife göre, duvarların kalınlığı otuz üç tuğla²⁰ birleştirilmek suretiyle

oluşturulmuştu. Her bir tuğlanın ağırlığı 10 *menn* (=8, 3 kg.) idi. İmâretin en önemli yapısını teşkil eden kümbetin yüksekliği 130 *gez*²¹ (= 32, 5 m.) ve genişliği de 80 *gez* (= 20 m.) idi²². Binanın şekli müelliflerin tasvirine göre büyük bir hisarı andırmakta idi ve üzerine de bir kümbet konulmuştu. Bu şekliyle Sultân Olcâytü'nun Sultâniyye şehrindeki türbesiyle benzerlik göstermekteydi²³. Vassâf'ın kaydettiğine göre²⁴, her birisi 1000 *miskâl* (= 4.300 kg.) ağırlığında kandiller asılmıştı. Bugünkü rakamlarla imâretin duvarlarının kalınlığı 3, 75m., yüksekliği 32, 5m. idi. Nâdir Mîrzâ'ya göre²⁵, imâretin çevresi 965 adım²⁶ idi ve Gâzân'ın türbesi imâretin ortasında bulunmaktaydı²⁷.

Tarihçi ve seyyâhların verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, kümbetin çevresiyle şerefelere Kurân'dan ayetler ile Allâh'ın isimleri yazılmış, tuğlalara da "Gâzân Kâ'an" ve "Halledellâhu mulkehu" (Allâh devletini ebedî kılsın!) kelimeleri ve kufî harflerle de Allâh'ın adı işlenmişti²⁸. Bundan başka, Vassâf, eserinde binanın yapım kitabesini aynen kaydetmiştir²⁹. Müellifin kaydına göre, kitabede Gâzân için şu unvanlar kullanılmıştır:

"Huve'l-Kâ'ânu'l-Mu'azzam İlhanu'l-Âzam, Movlâ Hevâkinu'l-Âlem, Mâlik Rikâbu'l-Umem, Sultânu's-Selâtin Zillu'llâhi f'l-'Arz... Mu'înu'd-Devleti'l-Kâhire, Mugîsu'l-Milleti'z-Zâhire, Nusretu'd-Dunyâ ve'd-Dîn Gâzân Mahmûd b. el-Kâ'ânu'l-Mu'azzam İlhanu'l-A'zam Argûn b. el-Kâ'ânu'l-Mu'azzam İlhanu'l-A'zam Abâkâ Hân..."³⁰

²¹ 1 *gez* yaklaşık 25 cm. olarak tespit edilmiştir. Bkz. Donald N. Wilber, *Mi'mârî-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhanân*, s. 137.

²² Vassâf, s. 382; *Tahrîr*, s. 211.

²³ Nahcevanî, "Şenb-i Gâzân", s. 38-39.

²⁴ Vassâf, s. 383; *Tahrîr*, s. 211.

²⁵ Nâdir Mîrzâ, *Târîh ü cogrâfi-yi Dâru's-Saltana Tebrîz*, neşr. Gulâm-Rizâ Tabâtabâ'i Mecid, Tebrîz 1373/1994, s. 132.

²⁶ Aynı müellif, eserinde başka bir yerde kendi gözlemine dayanarak imâretin duvarının çevresini yaklaşık bir *ferseng* olarak kaydetmektedir (bkz. *Târîh ü cogrâfi-yi Dâru's-Saltana Tebrîz*, s. 398-399).

²⁷ Sanat tarihçisi Donald N. Wilber'e göre, türbe için verilen bu rakamlar arasında bir oransızlık bulunmaktadır. Araştırmacı, özellikle duvarların kalınlığını gerçeğe yakın bulmaktaysa da, özellikle kümbetin çap ve yüksekliğinin çok küçük kaldığı kanaatindedir (bkz. *Mi'mârî-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhanân*, s. 137).

²⁸ Nahcevanî, "Şenb-i Gâzân", s. 44. Donald N. Wilber de tuğlalar üzerindeki bazı kufî yazılardan bahsetmiştir (bkz. *Mi'mârî-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhanân*, s. 137). Bizim, 1995, 1996, 1998 yıllarında Şenb-i Gâzân (bugün Şamgâzân) da yaptığımız incelemeler esnasında, görüştüğümüz bazı yaşlı kimselerin verdiği bilgiler de bu malûmatı teyit etmektedir.

²⁹ Bkz. Vassâf, s. 383; *Tahrîr*, s. 211-212.

³⁰ Vassâf, s. 383; *Tahrîr*, s. 212.

¹¹ Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 208.

¹² Kaynaklarda *Ebvâbu'l-birr*, *Gâzânîyye*, *Şâm-i Gâzân* veya *Şenb-i Gâzân* şeklinde zikredilen bu külliye'nin şehircilik hususiyetleri ve inşâ tarzı hakkında bkz. Haneda, "Gâzânîyye", s. 292-295; M. Cevâd Meşkûr, *Târîh-i Tebrîz, tâ-pâyân-i karn-i nohom-i hicrî*, s. 473-476.

¹³ Reşîdu'd-dîn'e göre, Gâzân bilhassa türbenin aydınlatılması hususunda mühendisleri olumlu yönde yönlendirmişti (bkz. *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 118).

¹⁴ Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 206.

¹⁵ Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 206.

¹⁶ Donald N. Wilber, *Mi'mârî-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhanân*, Farsça terc. 'Abdullâh Feryâr, Tahrân 1346/1967, s. 136.

¹⁷ *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 208.

¹⁸ Vassâf, s. 382; *Tahrîr*, s. 210.

¹⁹ Vassâf, s. 382; *Tahrîr*, s. 211.

²⁰ Donald N. Wilber, külliyyede kullanılan tuğlaların 7cm. kalınlığında ve 27x27cm. uzunluğunda kare şeklinde olduğunu kaydetmektedir (*Mi'mârî-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhanân*, s. 137). Oysa, 1998 tarihinde yeni bulunan tuğla parçalarına göre Şenb'de iki çeşit tuğlanın kullanıldığı görülmektedir. Bizim 1998 Ağustos'unda yeni bulunan bu tuğla parçaları üzerinde yaptığımız ölçümlerde, büyük tuğlalar (en ve boy) 27x27cm. yükseklik 8, 8cm., küçük tuğlalar ise (en ve boy) 10, 1x20 cm. yükseklik 4, 5 cm. olarak tespit edilmiştir.

Bununla birlikte, Gâzân Hân'ın vefatı türbe ve külliye'nin tamamlanmasından önce vuku buldu. Hân, 17 Mayıs 1304 tarihinde -henüz 33 yaşında- Kazvîn yakınlarında vefat etti. Vefat haberinin duyulmasıyla birlikte devlet erkânı ve halk matem büründü: Her taraftan çığlık ve feryatlar yükseldi. Matem elbiseleri giyildi. Atların yeşilleri kesildi. Fillerin kulakları dilindi ve bayraklar ('alem) aşağı çekildi. Demir köşler yas müziği çaldı ve küçük büyük herkes ayakkabısını çıkarttı. Yıkılan ve kefenlenen na'aş altın bir tahta konularak göz yaşları arasında özel binek hayvanlarına yüklendi ve başkent Tebriz'e doğru yola çıkarıldı³¹. Hâtûn ve emirlerden oluşan bir kafile de matem elbiseleri ile hükümdarın cenazesini takip etmekteydi. Güzergâh boyunca uğranılan köy ve şehirlerde halk cenazeyi kadınlı erkekli matem elbiseleri giyerek ve ağlayarak karşıladı. Yine, bu esnada bütün İlhânî ülkesinde matem alâmetleri olarak; yırtık elbiselerin giyildiği, kilimlerin örtüldüğü, minarelere siyah bezler asıldığı, bazar, cadde ve meydanlarda gözyaşı döküldüğü, matem elbiseleri giyildiği ve yedi gün yas tutulduğu kaydedilmektedir³². Bunun yanı sıra, vasiyetnameyi hâvi yarıltın ulaştığı her yerde de Gâzân'ın gıyabında cenaze namazı kılınmaktaydı³³.

Cenaze kafilesi Tebriz şehrine bir menzil mesafede konakladığı zaman, şehir halkı hep birlikte matem elbiseleri giyerek, acı ve üzüntü ile na'aşı karşılamaya çıktı ve cenazeyi gözyaşları ile defin mahalline kadar takip etti. Kalabalık bir şekilde kılınan cenaze namazını müteakiben, na'aş, daha önce Tebriz'in güney batısındaki Şenb ya da Şâm isimli mıntıkada inşa ettirilmiş olan külliye içerisindeki türbeye defnedildi³⁴. Ancak, bu esnada türbe inşaatı henüz tamamlanmamıştı. Bu yüzden kümbetin iç kısmında kabir için ayrı bir bölme yapılarak burası süslendi. Ayrıca, mumlar yakılarak inci, yakut ve değerli taşlarla süslü altın kandiller asıldı. Türbe, sırma işlemeli perdelerle donatılarak yere ipek halılar serildi. Gâzân'ın na'aşı burada üzeri altın ve inci kakmalarla

³¹ Vassâf, s. 458-459; *Tahrîr*, s. 248; Benâketî, *Târîh-i Benâketî (Ravzat üll'-elbâb fi ma'rifeti'l-tevârîh ve'l-ensâb)*, neşr. Ca'fer Şi'âr, Tahrân 1348/1969, s. 471.

³² Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mübârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 160; Fasîhî H'âfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, *Mucmelü't-tevârîh*, neşr. M. Ferruh, Meşhed 1339/1960, s. 12.

³³ 'Abdullâh Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü Sultân*, neşr. Mehîn Hambîlî, Tahrân 1348/1969, s. 15. Eflâkî, 'Ârif Çelebî'nin menkıbeleri arasında, Gâzân'ın vefatından haberdar olmaksızın gıyabında kıldırıldığı bir cenaze namazını zikretmiştir. *Menâkibu'l-'Ârifîn*, II, neşr. Tahsin Yazıcı, Ankara 1980, s. 858-859; T. terc. Tahsin Yazıcı, *Âriflerin Menkıbeleri*, II, İstanbul 1989, s. 263-264.

³⁴ Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mübârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 160; Vassâf, s. 459; *Tahrîr*, s. 248. İbn Bazzâz, Gâzân Hân'ın Şeyh Zâhid tarafından kendisine verilen bir gömleğe sarılarak defnedildiğini kaydetmektedir (*Safvatu's-safâ, der-tercume-yi ahvâl ü akvâl ü kerâmât-i Şeyh Safîu'd-dîn Erdebîllî*, neşr. Gulâm-Rizâ Tabâtabâ'î Mecîd, Tahrân 1376/1998, s. 209).

süslenmiş olan Hind meşesinden yapılmış dört köşe bir lahdin içerisine konuldu³⁵. Bu matem Gâzân'ın kardeşi Şehzâde Olcâyâtü'nun 2 Zi'l-hicce 703/6 Temmuz 1304 tarihinde Horâsân'dan Ucân'a gelerek³⁶ resmî yas törenlerine son vermesine kadar devam etti³⁷. Olcâyâtü, büyük bir cülûs merasiminin ardından 15 Zi'l-hicce 703/19 Temmuz 1304 tarihinde hükümdarlık tahtına çıktı³⁸.

703/1304 yılında Gâzân'ın na'aşı defnedildiği zaman, henüz inşaatın nihai şeklini almadığı anlaşılmaktadır. Definden yaklaşık bir buçuk yıl sonra meydana gelen bir kazada, türbenin kümbetinin inşası için kurulan tahta iskeleler büyük bir gürültüyle çökerek orada bulunan pek çok Gürcü, Ermeni ve Müslüman işçiden başka, bazı yük hayvanlarının da ölümüne neden olmuştu³⁹. 'Abdullâh Kâşânî, tarafından tarihi 10 Rebi'u'l-âhir 705/30 Ekim 1305 olarak kaydedilen kazanın⁴⁰, Tebriz'de bu hadiseden kısa süre önce 7 Rebi'u'l-âhir 704/7 Kasım 1304 ve 20 Ramazan 704/16 Nisan 1305 tarihlerinde meydana gelen şiddetli depremlerin⁴¹ yaratmış olabileceği zararlarla ilgili olması muhtemeldir. Mamafih, bu kazanın Gâzân'ın kabrinin bulunduğu lahde önemli bir zarar vermediği anlaşılmaktadır⁴².

³⁵ A. Sayılı, "Gâzân Han Türbesi Hakkında Bir Manzume", *İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, İstanbul 1971, s. 385, 394-395.

³⁶ 'Abdullâh Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü Sultân*, s. 23, 24; Reşîdu'd-dîn, *Histoire des Mongols de la Perse*, Texte Persan, publié, traduit en Français Accompagné de notes et d'un Mémoire sur la vie et les Ouvrages de l'Auteur par Étienne Quatremère, Amsterdam 1968², s. 20-21.

³⁷ Vassâf, s. 467; *Tahrîr*, s. 252; Reşîdu'd-dîn, *Histoire des Mongols de la Perse*, É. Quatremère, s. 20-21, 32-35. Krş. Spuler, *Die Mongolen*, s. 90.

³⁸ Spuler, *Die Mongolen*, s. 90.

³⁹ 'Abdullâh Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü Sultân*, s. 53; A. Sayılı, "Gâzân Han Türbesi Hakkında Bir Manzume", s. 385-386, 395-396; Donald N. Wilber, *Mi'mârî-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhânân*, s. 136; M. Cevâd Meşkûr, *Târîh-i Tebrîz, tâ-pâyân-i karn-i nohom-i hicrî*, s. 476-478; C. Adle, "Le prétendu effondrement de la coupole du mausolée de Qâzân Xân à Tabriz en 705/1305 et son exploitation politique", *Studia Iranica*, XV/2, 1986, s. 267-270.

⁴⁰ 'Abdullâh Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü Sultân*, s. 53.

⁴¹ 'Abdullâh Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü Sultân*, s. 41; Yahyâ Zekâlî, *Zemînlerzehâ-yi Tebrîz*, Tahrân 1368/1989, s. 52; Fîrûz Mansûrî, "Zemînlerzehâ-yi Tebrîz", *Âyende*, XVII/9-12, Tahrân 1370, s. 775. Charles Melville, Tebriz'deki tarihî eserler ve depremler hakkındaki bir araştırmasında, 704/1304 depremiyle ilgili kaynaklardaki malûmat yetersizliğine dikkat çekerek, çok şiddetli bir deprem olmadığı kanaatine ulaşmaktadır. Bkz. "Historical Monuments and Earthquakes in Tabriz", *Iran*, XIX (1981), s. 166; Farsça terc. Çârîz Melvîl, "Binâhâ-yi târîhî ve zelzele-yi Tebrîz", terc. Bâkîr Şîrâzî, *Mecelle-yi Eser*, 7-9, Tahrân 1361/1982, s. 21; N.N. Ambrîsîz - C.P. Mîlvîl, (N.N. Ambraseys & C.P. Melville), *Târîh-i zemînlerzehâ-yi İrân*, Farsça terc. Ebû'l-Hasan Rede, Tahrân 1370/1991, s. 146.

⁴² Bu durum hadiseyi zikreden Şemsu'd-dîn Kâşânî tarafından Gâzân'ın kerametlerinden birisi olarak kabul edilmiştir (A. Sayılı, "Gâzân Han Türbesi Hakkında Bir Manzume", s. 385-387, 395-397).

İlhânî kaynakları ile seyyâhların naklettiği malûmatın yanısıra, 718/1318 tarihinden öncesine ait bir *Câmi'u't-tevârîh* nüshası içerisinde yer alan Şenb-i Gâzân'a ait bir minyatür de,⁴³ bize, kaynaklarda bu külliye hakkında verilen bilgileri kontrol etme imkânı vermektedir.⁴⁴ Minyatürde dış giriş kapısı, geniş avlusu ve külliyenin yüksek duvarları açık bir şekilde tasvir edilmiştir. Avlunun üç tarafında da büyük binalar bulunmaktadır. Bu binalardan sağda bulunanı üzerindeki bir kitabe şu şekilde okunmuştur: "*Sultân Mahmûd Gâzân Hân halledellâhu mulkehu ve devletuhu*"⁴⁵ Soldaki binada bulan kitabede ise: "*Lâ ilâhe illâ Allâh ve Muhammedun Resûl Allâh*" ibaresi okunmaktadır.⁴⁶ Avlunun orta-arka kısmında ise üzeri kümbet ile kaplı yüksek bir bina bulunmaktadır. Bu bina kuşkusuz tarihi kaynaklarda *Kumbed-i 'Âli* olarak kaydedilen Gâzân Hân'ın türbesidir. Burada meşhûr şarkiyatçı J. Sauvaget'nin gayretleriyle okunabilen meşhûr bir hadis bulunmakta ise de, bu hadisin binaya mı, yoksa minyatürün sahibine mi ait olduğu anlaşılamamaktadır.

II. Şenb-i Gâzân'ın Kısımları: Büyük bir kültür ve eğitim kurumu olan Şenb-i Gâzân şu kısımlardan oluşmaktaydı:

1. Kumbed-i 'Âli⁴⁷ (büyük kümbet, Gâzân'ın türbesi),
2. Mescid-i Câmi'i⁴⁸ (cami),
3. Medâris⁴⁹ (Hanefî ve Şâfiîler için medreseler⁵⁰),
4. Dervişler için Hânkâh⁵¹ (hânkâh, tekke),

⁴³ Bkz. Ek. VI; Donald N. Wilber, *Mi'mâri-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhânân*, res. 31.

⁴⁴ Minyatür için bkz. Ek. VI.

⁴⁵ Donald N. Wilber, *Mi'mâri-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhânân*, s. 136.

⁴⁶ Donald N. Wilber, *aynı eser*, s. 136.

⁴⁷ Reşîdu'd-dîn'in vakfiyeden naklettiğine göre, burada görev yapan hâfiz ve hizmetlilerin maaşından başka, Cuma günleri dağıtılacak olan helva ile halı, yaygı, mum ve güzel koku için de ödenek ayrıldığı anlaşılmaktadır (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 209).

⁴⁸ Görevliler: Hatîb, imâm, müezzîn, vâ'iz, hizmetli. Malzeme: halı, yaygı, mum ve güzel koku (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 209).

⁴⁹ Görevliler: Müderris, mu'id, fakîh ve hizmetli. Malzeme: halı, yaygı, mum ve güzel koku (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 209).

⁵⁰ Medrese sayısı eski metinlerde; birisi Hanefî, diğeri ise Şâfiîlere ait olmak üzere iki tane gösterildiği halde, Zonûzî dört medreseden bahsetmektedir (*Riyâzu'l-cenne*, Tebrîz Millî Kütüphanesi, nr. 3578, s. 1004, 1047. Yazma hakkında bkz. *Fihrist-i Kütâbhâne-yi Millî-yi Tebrîz*, neşr. M. Seyyid Yûnusî, Tebrîz 1350/1971, s. 789-791). Bu durum sonradan medreseye iki ayrı kısmın ilâve edilmiş olmasının mümkün olduğunu göstermektedir. Osmanlı müellifi Koca Hüseyin ise, medrese sayısını on iki olarak vermektedir ("... Şehr-i Tebrîz'i taht idinüb oniki medreseli bir câmi' ile medfen için bir 'âli kumbed binâ ittirmişdi. Hâld Tebrîz'de olan Şenb-i Gâzân ol kumbed-i 'âli bunyândır". Bkz. *Bedâyi'ü'l-vekiyi*", I, tubki basım A.S. Tveritinova, Moskova 1961, s. 19a).

5. Dâru's-Siyâde⁵² (seyyidler için misafirhane),
6. Rasadhâne,⁵³
7. Dâru'ş-Şifâ⁵⁴ (hastane),
8. Beytu'l-Kutub⁵⁵ (kütüphane),
9. Beytu'l-Kânûn⁵⁶ (kânunların toplandığı yer, devlet arşivi),
10. Beytu'l-Mutevelli⁵⁷ (mütevelli ve görevlilerin kaldığı yer),
11. Havuzhâne⁵⁸ (havuz, abdest alınacak yer?)⁵⁹,
12. Germâbe-yi Sebîl⁶⁰ (sıcaksu-hamâm)⁶¹.

⁵¹ Görevliler: Şeyh, imâm, mutasavvîf, hizmetli ve hademe. Malzeme: halı, yaygı, mum ve güzel koku. Ayrıca, sabah ve akşam yemekleri ile ayda iki kez yapılacak *semâ'* töreni ve fakir ve düşkünlere verilecek sadaka için de ödenek ayrılmıştır (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 209). Muhammed b. Hindûşâh Nahcevanî tarafından kaleme alınan *Destûru'l-kâtib'*te, "*der-sevîz-i şeyh-yi hânkâh*" başlığı ile Şeyh-i bozorgvâr Nizâmü'd-dîn Mahmûd Erdebîlî'nin Şenb-i Tebrîz'deki *ebvâvu'l-birr-i şerîfe-yi Gâzânî*deki *hânkâha şeyh* tayinine dair tarihsiz bir tayin menşûru sureti kaydedilmiştir. Yine, eserde, aynı *hânkâha* Şeyh Meccûd'd-dîn İsmâ'il'in *suffi* tayinine dair bir başka vesikanın sureti de nakledilmiştir (bkz. *Destûru'l-kâtib fi ta'yîni'l-merâtib*, II, Moskova 1976, s. 231-233, 233-235).

⁵² Görevliler: Aşçı, hizmetli ve hademe. Malzeme: halı, yaygı, mum ve güzel koku. Ayrıca seyyidlerin lideri ile gelip geçen seyyidlere bağlanacak maaş için ödenek ayrılmıştır. Yine, Dâru's-Siyâde'de bulunan görevlilerin, seyyidlere, vâkıfın şartı mucibince hizmet etmeleri bildirilmiştir (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 210).

⁵³ Görevliler: Müderris, mu'id, talebeler, hazinedâr ve diğer hizmetliler. Malzeme: Saat ve rasad alet ve edevatı. Ayrıca, halı, yaygı, mum ve güzel koku (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 210).

⁵⁴ Görevliler: Tabip, göz doktoru, cerrâh, hazinedâr, hademe ve hizmetli. Malzeme: İlaç, şurup, macun, merhem, göz için sürme ve hastalar için giysi ve pijama. Ayrıca, halı, yaygı, mum ve güzel koku. Bunlardan başka vakitsiz olarak orada ölenlerin yıkanması ve kefenlenmesi için ödenek (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 210).

⁵⁵ Görevliler: Hazinedâr, tamirci. Malzeme: Kitapların tamirinde kullanılacak malzeme ve gerekli kitaplar için ödenek. Ayrıca, halı, yaygı, mum ve güzel koku (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 210-211).

⁵⁶ Görevliler: Kâtip, hazinedâr, hizmetli. Malzeme: Kânûn çıkartılması ve ifâ edilmesi ile ilgili kitaplar. Ayrıca, halı, yaygı, mum ve güzel koku (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 211).

⁵⁷ Görevliler: tespit edilen bir tane kapıcı için aylık (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 211).

⁵⁸ Görevli: Bir farrâş. Malzeme: İbrîk, testi, mum ve güzel koku (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 211).

⁵⁹ Nasûhü's-Silâhî (Matrâkçı)'nin Tebrîz şehrinin tasvir ettiği minyatürde, Şenb-i Gâzân'ın sağ ön kısmında bir havuz görülmektedir. Bu havuz muhtemelen Şenb'in kısımlarında biri olan havuzhânedir (bkz. Ek VII: *Beyân-i menâzil-i sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, neşr. Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara 1976, s. 28a).

İmarette bu kısımlardan başka, *hekîme* veya *hekîmiyye* (hekîmlerin ikâmeti ile hikmet ve felsefe derslerinin tedris edildiği yer)⁶², *bustân* ve *küşk-i 'âdiliyye* (bahçe ve köşk) bulunmaktaydı⁶³. Külliye'deki tüm bu imâretlerden başka, mevkûfatın bütçesinden hayır işleri için şu hususlara da ödenek ayrılmıştı:

- Ziyaret için buraya gelecek olan Moğol komutanlarına ve diğerlerine, ziyareti müteakip Küşk-i 'Âdiliyye'de verilecek yemek ve bu yemeğin dışında her gün hazırlanacak olan yemeğin ihtiyacı malzemeleri ve bu işle uğraşacak görevliler için,
- Her yıl vâkîf (Gâzân Hân)'ın vefât yıldönümünde türbenin komşuları, Tebrîz'in ileri gelenleri ve imâmların toplanarak türbeyi ziyareti ve

⁶⁰ Görevli: Hamâmcı, yardımcıları (*nöker*), elbiseci (*câmedâr*), hizmetli. Malzeme: odun, kova, kürek, kil, hamâm ocağı otu, mum ve güzel koku (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mübârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 211).

⁶¹ Vassâf, s. 382-383; *Tahrîr*, s. 211; Nûru'd-dîn el-Ejderî, *Gâzân-nâme*, Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dânişgâh-i Tahrân, Film, nr. 850, vr. 291b-293a; es-Safedî, *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*, IV, tah. 'Alî Ebû Zeyd-Nebîl Ebû 'Amşe-Muhammed el-Mov'id-Mahmûd Sâlim Muhammed, Beyrût-Dimaşk 1998, s. 6. Kezâ bkz. Hammer, *Geschichte der Ilchane, das ist der Mongolen in Persien 1200-1350*, II, Amsterdam 1974, s. 153-154; Meşkûr, "Tahkîki", s. 24; *Târîh-i Tebrîz, tâ-pâyân-i kam-i nohom-i hicrî*, s. 475-476; Nahcevanî, "Şenb-i Gâzân", s. 39; Aydın Sayılı, "Gâzân Han Rasathanesi", s. 624-640; Aynı müellif, *The Observatory in Islam*, s. 222-228; M. F. Köprülü, "Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 2, Ankara 1942, s. 21; Mecîd Vehrâm, "Mu'ârifî-yi çend âsâr-i bâstânî-yi Tebrîz", *Berresihâ-yi Târîhî*, V/6, Tahrân 1349/1970, s. 197-204; V. Minorsky, *Târîh-i Tebrîz*, Farsça terc. 'A. Kâreng, Tebrîz 1337/1958, s. 19-21; B. Fragner, "Zu einem Autograph des Mongolenvesirs Raşîd ad-dîn Fazlullâh, der Stiftungsurkunde für das Tebrîzer Gelehrtenviertel Rab'-i Raşîdî", *Festgabe deutscher Iranisten zur 2500 Jahrfeier Irans*, Stuttgart 1971, s. 38, 44; K. Jahn, "Tâbris, ein mittelalterliches Kulturzentrum zwischen Ost und West", s. 206-207; Şîrîn Beyânî, *Dîn ü devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, II, Tahrân 1371/1993, s. 472-476; Muhammed Mehdi Berüşekî, *Berresî-yi reveş-i idârî ve âmûzeş-i Rab'-i Reşîdî*, Meşhed 1365/1986, s. 46-49; Sheila S. Blair-Jonathan M. Bloom, *The Art and Architecture of Islam 1250-1800*, Yale 1994, s. 6; Menûçehr Murtazavî, "Tebrîz der-rûzgâr-i Hvâce Reşîdu'd-dîn", *Mecmû'a-yi hitâbehâ-yi tahkîki derbâre-yi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh Hemedânî*, Tahrân 1350/1971, s. 276-282.

⁶² Barthold burasının dünyevî ilimlerin tedris edildiği bir merkez olduğu kanaatinde. "Gâzân", *İA*, IV, s. 730; "Ghâzân", *Eİ*, II, s. 1043. Memlûk tarihçisi es-Safedî'nin açık bir şekilde üç medreseden bahsetmesi de bunu göstermektedir: Şâfi'iyye, Hanefiyye ve Hukemâ (bkz. es-Safedî, *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*, IV, s. 6). Esasen, bu dönemde medreselerde akfî (müsbet) ilimlerin de okutulduğu hakkında herhangi bir bilgimizin olmaması (bkz. Sadî Kucur, *Sivas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları -Vakfiyelere Göre*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Ens. Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993, s. 40), hekîmiyyenin ehemmiyetini ortaya koymaktadır.

⁶³ Vassâf, s. 383; *Tahrîr*, s. 211; H'ândemîr, *Meâsiru'l-mulk*, Mîr Hâşim Muhaddis, Tahrân 1372/1993, s. 155-157.

Kur'an'ı hatimleri esnasında verilecek olan sadaka ve büyük aşın giderleri için,

- Cuma geceleri mescid, hankâh ve medrese ehli ile diğer bazı kimselere verilecek tatlı için,
- Aşura, bera'at kandili vb. dinî gün ve geceler ile bayramlarda yapılacak masraflar için,
- Her zaman 100 yetim çocuğa Kur'an öğretip onları yetiştirecek olan mektebin giderleri için,
- Her yıl fakir ve ihtiyaç sahibi kimselere (muhtaç olanlar) dağıtılmak üzere alınacak 2 bin adet koyun derisinden giysi için,
- Yüz çocuğun bayramlığı, yıllık masrafları, sünnet edilmesi ve bu işi yapacak beş öğretmen, beş görevli ve küçük çocukların yanında vazifeli beş bakıcı ile mektepteki -her ne kullanılırsa- masraflar için,
- Her yıl yüz cilt Kur'an satın alınması için,
- Sokağa atılan çocukların toplanması, buluşa erip bir sanat veya meslek sahibi oluncaya değin yetiştirilmesi ve bu işi yapacak dadı (süt anneleri)lara verilecek maaş ve ihtiyaç maddelerinin karşılanması için,
- Tebrîz'de vefat edecek olanlardan; kimsesiz ve yabancılar ile defnedilecek kadar terekeye sahip olmayanların kefenlenmesi ve defin masrafı için,
- Altı aylık kış mevsiminin karlı ve soğuk dönemlerinde kuşların yemeleri için çatıya dökülecek yem masrafı için,
- Dul, kimsesiz ve yoksul kadınlardan (*bive-zenân-i dervîş*) 500'üne her yıl -her birisine- istifade etmeleri için verilmek üzere 4 *menn* (= yaklaşık 3, 5 kg⁶⁴) temizlenmiş pamuk (*penbe-yi mahlûc*) için,
- Köle, uşak ve küçük çocukların su taşırken kırdıkları testileri - efendilerinden korkarak üzülmemeleri için- değiştirip yerine yenisini vermek üzere mütevellî tarafından emin bir kimsenin tayin edilmesi ve bu giderler için⁶⁵,

⁶⁴ Bu hesaplamada Gâzân Hân tarafından 1300 tarihinde standardize edilen ve 260 dirheme (= 5/6kg=833gr.) tekâbül eden *Tebrîz mennini* esas aldık (bkz. W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, T. terc. A. Sevim, İstanbul 1990, s. 22).

⁶⁵ İbn Battûta, Dimaşk şehrindeki bir vakıfta da benzer bir uygulamadan bahsetmektedir. Bkz. *Sefer-nâme-yi İbn Battûta*, Farsça terc. Muhammed 'Alî Muvahhid, Tahrân 1337/1958, s. 94.

Tebriz şehri yollarının 8 *ferseng* (yaklaşık 50 km.)lik bir mesafeye kadar taştan temizlenmesi ile su kanalları ve arkların arındırılması için⁶⁶.

III. Şenb-i Gâzân'ın İşlevi ve Gelirleri: Şu halde, imârette önemli bilimsel ve dinî faaliyetlerin yanısıra, muayyen günlerdeki aş dağıtımından fakir ve düşkünler ile, kimsesiz çocuklar ve dul kadınların korunmasına, kış mevsiminde aç kalan kuşların beslenmesinden köle ve çocukların su taşırken kıracakları testilerin -onları zor durumda bırakmaması için- yenisiyle değiştirilmesine varıncaya kadar çok titiz, ince ve hassas bir ruhla hazırlanmış bir dizi sosyal nitelikli yardım verildiğine şahit olmaktadır. Bu uygulamayı, sadece bütün ilk ve ortaçağ devletlerinde değil bizzat modern çağda dahi benzerlerine son derece nadir rastlanabilecek sosyal nitelikli bir faaliyet olarak kabul etmek gerekecektir. Bu hayır hareketinin, özellikle Moğol istilâsı döneminin hemen ardından, yine bir zamanlar aynı coğrafyayı tamamen viran eden hanedanın birkaç nesil sonraki bir üyesi tarafından gerçekleştirilmiş olması da oldukça mânâlıdır. Bu durum kuşkusuz, bu esnada hükümlerlik ve hâkimiyet düşüncesinde önemli bir zihniyet değişiminin yaşandığını ortaya koymaktadır.

Bu esnada içlerinde müderris, doktor, hekîm, filozof, seyyid, mutasavvıf ve imâmların da bulunduğu en az birkaç yüz görevlinin Şenb-i Gâzân'da ikâmet ettiğini tahmin etmek mümkündür. Öğrenci ve hastaların sayılarıyla bu rakamın birkaç bini bulduğu muhakkaktır.

Genel yapısı göz önünde bulundurulduğunda, Şenb-i Gâzân'ın İlhanlı devleti için sağlık, eğitim, dinî, bilimsel ve kültürel alanlarda çalışmalar yapan ve içerisinde devlet arşivi⁶⁷, rasad-hâne⁶⁸ ve kütüphanenin de bulunduğu büyük bir merkez olduğu görülmektedir. Buradan hareketle, Gâzân'ın asıl niyetinin burada büyük bir ilmî, sosyal, kültürel ve dinî merkez kurmak olduğunu tahmin etmek mümkündür. Esasen buraya vakfedilen akarın büyüklüğü de bunu göstermektedir. Dolayısıyla, burasını Ortaçağ İnan tarihinde göçebe zihniyetli bir

⁶⁶ Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 212-214. Müellifin vakfiyenin mufassal metninden yaptığı nakillerden, bu işi yürütmek üzere bir divân kurulduğu, mevkûfattaki her hususun çok ayrıntılı bir şekilde kaydedildiği ve gerekli ödeneğin ayrıldığı anlaşılmaktadır.

⁶⁷ *Beytu'l-kânûn*'un bu amaçla kullanılması için bkz. H'âdemîr, *Habîbu's-siyer fî ahbâr-i efrâd-i beşer*, III, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahrân 1362/1983, s. 188, 155; Nûş Âferin Ensârî (Muhakkik), "Vakf-nâmehâ ve târîh-i kitâbhâne ve kitâbdârî", *Yâdnâme-yi Edîb-i Nişâbüri*, yay. M. Muhakkik, Tahrân 1365, s. 107.

⁶⁸ Astrolojiye aşırı düşkün olan Gâzân Hân'ın kurduğu bu Rasadhâne için bkz. Aydın Sayılı, "Gâzân Han Rasathanesi", *Belleten*, XI/40, Ankara 1946, s. 624-640; Aynı müellif, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*, Ankara 1988², s. 218-232.

hanedanın, yerleşik bir coğrafyadaki ilk geniş kapsamlı merkez kurma teşebbüsü olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Gâzân Hân, bu faaliyetler ile, kendisini yegâne İslâm hükümdarı addederek, Tebriz'i de bu hükümdarlığın ilmî-kültürel merkezi haline getirmek istemiş olsa gerektir. Bu teşebbüs, Gâzân'ın halefi Olcâyâtü tarafından Sultâniyye şehrinin inşası ile devam ettirilmiştir⁶⁹.

Şenb-i Gâzân'ın, bütün bu sosyal ve kültürel fonksiyonlarının yanında, aynı zamanda, İlhanlı hanedanının üyelerinin defnedildiği bir "hanedan mezarlığı" özelliği kazandığı görülmektedir. Nitekim, Gâzân Hân'ın yanısıra, çocukları⁷⁰, hanımları⁷¹ ve bazı İlhanlı şehzadeleri⁷² de Şenb-i Gâzân'a defnedilmiştir. Belki de bu önemine binaen, Olcâyâtü'nun, hükümdarlığının başlarında sık sık burayı ziyarete geldiği kaydedilmiştir⁷³. Böylece, İlhanlı devletinde, ilk kez hanedan üyelerinin bir araya defnedildiği bir mekân ortaya çıkmıştır.

Gâzân Hân bu büyük mevkûfatın giderlerini de bizzat kendi hassa arazisi (*incü-incü*)⁷⁴ gelirlerinden şer'î usûllere göre tayin etti ve bu iş için önemli bir geliri vakfetti⁷⁵. Gelirlerin tanzim ve kontrolü için bir *dîvân* kurarak⁷⁶ idaresine de tanınmış emirlerden Kûr Tîmûr ve Taramtâz'ı tayin etti⁷⁷. Bundan başka, her yıl hazineye getirilecek para ve değerli eşyanın onda birinin de bu hayrat için

⁶⁹ Sultâniyye hakkında bkz. Donald N. Wilber, *Mimâri-yi İslâmî-yi İnan der-dovre-yi İlhanân*, s. 151-153; Mîrzâ Mehdî Hân Behrâmî, "H'âbgâh-i Olcâyâtü Sultân der-Sultâniyye", *Âyende*, II/14, Tahrân 1305/1926, s. 167-171; Sâdik Samîmî, "Sultâniyye, Ârâmgâh-i Sultân Muhammed Hodâbende Olcâyâtü", *Bâstânşinâsî*, I/1, Tahrân 1338/1959, s. 23-38; A. Godard, "The Mausoleum of Olcâyâtü at Sultâniyya", *A Survey of Persian Art, From Prehistoric Times to Present*, ed. Arthur Upham Pope, III, Tahrân 2575/1977, s. 1103-1117; Sheila S. Blair, "The Mongol Capital of Sultâniyya, 'the Imperial' ", *Iran*, XXIV (1986), s. 139-151.

⁷⁰ Gâzân'ın oğlu Şehzâde Alcu, Şenb-i Gâzân'a defnedilmişti. Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 131.

⁷¹ Meselâ hanımları Âşîl/Eşîl Hâtûn ve Bülûgân Hâtûn buraya defnedilmişlerdi. 'Abdullâh Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü Sultân*, s. 89; Spuler, *Die Mongolen*, s. 148.

⁷² Meselâ Sultan Olcâyâtü'nun henüz küçük yaşta 704/1305 tarihinde vefat eden bir oğlu buraya defnedilmişti. 'Abdullâh Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü Sultân*, s. 42-43.

⁷³ Spuler, *Die Mongolen*, s. 148.

⁷⁴ Hükümdar ve hükümdar ailesine ait hususî emlakı ifade eden bu ıstılah için bkz. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 173; Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, II, Wiesbaden 1965, (670) s. 220-225; Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i dîvânî-yi dovrân-i Mogûl*, Tahrân 1358/1979, s. 51-55; Osman G. Özgüdenli, "İncü", *DîA*, XXII, s. 281.

⁷⁵ Bkz. Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 215-216; Vassâf, s. 384; *Tahrîr*, s. 212.

⁷⁶ Reşîdu'd-dîn'e göre, "dîvân-i evkâf-i ebvâbu'l-bîr" (*Târîh-i mubârek-i Gâzânî/Jahn*, s. 214).

⁷⁷ Vassâf (s. 384; *Tahrîr*, s. 212), ilk ismi Gür Tîrmûr olarak kaydetmektedir. 'Abbâs İkbâl ise, bu isimleri Kûr Tîmûr ve Turungây olarak vermektedir (*Târîh-i Mogûl, ez-hamle-yi Çingîz tâ teşkîl-i devlet-i Tîmûr*, Tahrân 1364/1985, s. 306).

kullanılmasını emretti.⁷⁸ Reşîdu'd-dîn, bu işin kendi zamanında da devam etmekte olduğunu kaydetmekteyse de, külliyeinin önemini kaybetmesine bakılırsa, daha sonraki yıllarda bunun ihmâle uğradığı anlaşılmaktadır. Bütün bu hususlardan Şenb-i Gâzân'ın İlhânî devletinin muazzam imkânlarıyla beslenen büyük bir ilmi, sosyal ve kültürel merkez olduğu neticesi ortaya çıkmaktadır.

Mevkûfatın sıhhati hususunda müftü, âlim, ve kadılardan onay alındıktan sonra, vakfiyenin yedi adet sureti hazırlanarak bu nüshalardan bir tanesi mütevellinin elinde kalmak üzere, bir adedi başkent Tebrîz baş kadılığına (*dâru'l-kazâ*'ına), bir adedi Bağdâd baş kadılığına (*dâru'l-kazâ*'ına) ve bir adedi de Ka'be'ye olmak üzere önemli şerî-adli merkezlerle gönderildi⁷⁹. Ayrıca, Tebrîz ve Bağdâd kâdılarının vakfiyenin şahitlerini yenilemeleri emredildi⁸⁰. Bu arada, mevkûfata yerleştirilecek kimselerin de doğru ve fâzıl kimseler arasından seçilmesi emredildi.

Bazı kaynaklarda, Gâzân Han'ın Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ı Şenb-i Gâzân'a mütevellî tayin ettiği kaydedilmektedir⁸¹. Bizzat Reşîdu'd-dîn'in kendisi *Câmi'u't-tevârîh*'te bu hususta sessiz kalmaktadır⁸². Bununla birlikte, müellifin eserinde Şenb-i Gâzân'ın vakfiyesinin mufassal metnine dayanarak⁸³ verdiği geniş malûmat, onun vakfiyenin aslını gördüğüne dair şüpheye mahal bırakmamaktadır. Reşîdu'd-dîn'in konumu ve hükümdara yakınlığı göz önünde bulundurulduğunda, onun vakfiyenin şahitleri arasında yer almış olması da kuvvetle muhtemeldir.

Gâzân'ın, vakfın gelirlerinin bir kısmını Hille ve Kerbelâ yakınlarındaki sulamaya yeni açılan araziden sağladığı görülmektedir. Anlaşıldığına göre, Fırat'tan Kerbelâ'ya kadar ulaştırılan su kanallarıyla bölgeye zira'at için su

⁷⁸ Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*/Jahn, s. 216.

⁷⁹ Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*/Jahn, s. 215.

⁸⁰ Bu durum Reşîdu'd-dîn tarafından Rab'-i Reşîdî'nin vakfiyesinde açık bir şekilde zikredilmiştir (bkz. *Vakf-nâme-yi Rab'-i Reşîdî*, neşr. Muctebâ Minovî-İrec Afşâr, Tahrân 2536/1977, s. 235).

⁸¹ es-Safedî'ye göre (*A'yânu'l-âsr ve a'vânu'n-nasr*, IV, s. 6), evkâf, H'âce Reşîd ve çocuklarının uhdesinde idi. Kezâ bkz. Vassâf, s. 384; *Tahrîr*, s. 212; M. Cevâd Meşkûr, "Tahkiki", s. 25; Aynı müellif, *Târîh-i Tebrîz, tâ-pâyân-i karn-i nohom-i hicrî*, s. 476.

⁸² Bununla birlikte, müellif kendi vakfiyesinde, dolaylı da olsa bu durumu doğrulamaktadır: "*Ebvâbu'l-birr-i Gâzânî-yi Tebrîz ve Bağdâd ki, tovliyet-i (â)n bedîn za'if ta'alluk dâred...*" (Reşîdu'd-dîn, *Vakf-nâme-yi Rab'-i Reşîdî*, neşr. Muctebâ Minovî-İrec Afşâr, Tahrân 2536/1977, s. 241).

⁸³ "*Ber-hisâb-i mu'fâsal-i vakfiyye-yi mubâreke be-tarîk-i icmâl...*" (Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*/Jahn, s. 209).

getirilmiş ve tarıma yeni açılan bu araziler satın alınarak külliye vakfedilmişti⁸⁴. Bunun yanısıra, Ucân vilâyeti gelirlerinin de külliye aktarıldığı bilinmektedir⁸⁵. Gâzân, burası için Reşîdu'd-dîn'in kaydına göre⁸⁶ 20 *tûmen* (200.000 dînâr), İbn Aybeg es-Safedî'ye göre⁸⁷ takriben 500.000 *râ'ic dînâr*⁸⁸, Zonûzî'ye göre⁸⁹ yaklaşık 300.000 dînâr ve Vassâf'a göre⁹⁰ de, 100 *tûmen* (1.000.000 dînâr)'den fazla bir geliri vakfetmişti. Vakfedilen meblağ ile ilgili rakamlar her ne kadar müelliflere göre farklılık gösterse de, yüklüce bir gelirin evkâfın işlemesine tahsis edildiğine şüphe yoktur.

IV. Şenb-i Gâzân'ın Akıbeti: Şenb-i Gâzân'ın kaderi de bânisi Gâzân Hân'ın saltanatı gibi parlak ama kısa oldu. Gâzân, vefatından kısa bir süre önce yayınladığı bir fermânla; kendisinin yaptığı hayır ve sadaka ile *ebvâbu'l-birr*'deki vakıfların değiştirilmeden korunmasını, her önemli işin tayin ettiği kimselerin eline bırakmak suretiyle yolsuzlukların önlenmesini ve hayır işlerinin ihmâl edilmemesini vasiyet etmişti⁹¹. Bununla birlikte, halefi Olcâyâtû Hân devrinde payitahtın yeni inşa edilen Sultâniyye şehrine taşınması⁹², Tebrîz'in olduğu gibi Şenb-i Gâzân'ın da idarî ehemmiyetini önemli ölçüde azaltmış olmalıdır⁹³. Ancak, Şenb-i Gâzân için en büyük şanssızlık, daha inşasının üzerinden yarım asır bile geçmeden İlhânî devletinin yıkılması idi. İlhânî devletinin yıkılmasından sonra başlayan kaos ve karışıklık dönemi ve bilhassa Çübânîler, Celâyirîler ve Muzafferîler arasındaki mücadeleler Tebrîz şehri olduğu gibi bu ilmi ve idarî merkezi de olumsuz etkilemiş ve büyüyüp geliştirmek şöyle dursun, devamlı yıpratılıp tahrip edilmesine sebep olmuştur⁹⁴. Ancak, Şenb-i Gâzân'da eğitim faaliyetlerinin yavaş da olsa devam ettiği,

⁸⁴ Reşîdu'd-dîn, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*/Jahn, s. 203-204.

⁸⁵ Hamdullâh Mustevfî, *Nuzhetu'l-kulûb*, s. 80.

⁸⁶ *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*/Jahn, s. 215-216.

⁸⁷ *A'yânu'l-âsr ve a'vânu'n-nasr*, IV, s. 6.

⁸⁸ Gâzân Hân'ın para reformundan sonra basılan standart gümüş parayı ifade eden bu istilâh (*râ'ic dînâr*) için bkz. Osman G. Özgüdenli, "İlhânîlar Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmûası: Risâle al-Sâhibiyya", *Belleten*, LXIII/238, Ankara 2000, s. 737 n.13.

⁸⁹ *Riyâzu'l-cenne*, Tebrîz Millî Kütüphanesi, nr. 3578, s. 1004.

⁹⁰ Bkz. s. 384; *Tahrîr*, s. 212.

⁹¹ 'Abdullâh Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtû Sultân*, s. 11-14.

⁹² Sultâniyye şehrinin inşası 705/1305 tarihinde başlanmış ve 713/1313 tarihinde resmen tamamlanmıştır.

⁹³ Muhammed b. Hindûşâh Nahcevanî tarafından kaydedilen Şenb-i Gâzân'daki *hânkâha* şeyh ve sûfî tayinine dair iki vesika sureti, vakfın bu dönemde normal işlevini yerine getirmeye devam ettiğini göstermektedir. Bkz. *Destûru'l-kâtib fi ta'yini'l-merâtib*, II, s. 231-135.

⁹⁴ Zeynu'd-dîn b. Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni, *Zeyl-i Târîh-i guzde*, neşr. İrec Afşâr, Tahrân 1372/1993, s. 31, 34, 59, 61.

burada yetişen bazı âlimlerin kullandığı nisbelerden anlaşılmaktadır⁹⁵. Şenb-i Gâzân daha kuruluşundan itibaren Tebrîz'in bir mahallesi olmaktan ziyade, bu şehirle bahçeler vasıtasıyla birleşen düz ve verimli bir ovada kurulmuş müstakil bir köy konumunda idi. Dolayısıyla, bu yerleşim merkezine mensup kimselerin de bu nisbeyi kullandıkları görülmektedir. Meşhûr Timûrî tarihçisi Nizâmü'd-dîn Şâmi⁹⁶ bu cümledendir.

Eserini 739/1339 tarihinde kaleme alan Hamdullâh Mustevfî, Şenb-i Gâzân'dan "İran ülkesinde eşi benzeri bulunmayan bir eser" olarak bahseder⁹⁷. Yine aynı tarihlerde Tebrîz'den geçen meşhûr seyyâh İbn Battûta, Gâzân'ın türbesinin yanındaki medrese ile zâviyeden bahsederek, zâviyede gelen-geçen kimselere yemek verildiğini kaydetmektedir⁹⁸. Bu tarihten kısa bir süre sonra, *Gâzân-nâme*⁹⁹ isimli manzum eserini Celâyirî hükümdarı Şeyh Uveys (757/1356-777/1375) için kaleme alan H'âce Nûru'd-dîn b. Şemsu'd-dîn

Muhammed el-Ejderî¹⁰⁰'nin, geliri 100 bin dînâr olan Gâzân Hân'ın vakıflarının idaresi vazifesinde bulunduğunu görmekteyiz¹⁰¹.

Bu tarihten sonra, Şenb-i Gâzân ismi, bilhassa VIII/XIV. ve IX/XV. asırda cereyan eden siyasi hadiselerde orduların konakladığı bir mekân olarak geçmektedir. Timûr, Sultân Ahmed-i Celâyirî ile mücadelesinde Şenb-i Gâzân'da konakladığı gibi¹⁰², Karakoyunlu hükümdarı Kara Yûsuf ile Timûr'un oğlu Emirânşâh arasında 810/1408 tarihinde cereyan eden ve Emirânşâh'ın katliyle neticelenen savaş da aynı mıntıkada vuku bulmuştu¹⁰³. Kaynaklarda, Şenb-i Gâzân, bu mücadelelerde gerek Karakoyunlu ve Celâyirîler, gerekse Timûrîler tarafından sık sık kullanılan bir mekân olarak zikredilmektedir¹⁰⁴. Yine, daha sonraki asırlarda Safevî¹⁰⁵ ve Osmanlı ordularının¹⁰⁶ da burada konakladıkları kaydedilmiştir. Askerî amaçlar için Şenb-i Gâzân'ın

⁹⁵ 'İsâ b. Cunejd Şîrâzî, Mevlânâ Şemsu'd-dîn Âmulî'nin bir süre Tebrîz'deki *Gâzânîyye*'de müderrislik yaptığını, bilahare Şîrâz'a gelerek Şâh Ebû İshâk'ın himayesinde bu şehirde müderrisliğe devam ettiğini kaydetmektedir. *Tezkire-yi hezâr-mezâr*, neşr. Nûrânî Visâl, Şîrâz 1364/1985, s. 467. Bu kayıttan Amulî'nin hangi tarihlerde Gâzânîyye'deki medresede müderrislik yaptığını tespit etmek mümkün değilse de, medresenin VIII/XIV. yüzyılın ilk yarısında faal olduğu anlaşılmaktadır. Yine, bu kayıttan yaklaşık bir asır sonra Fârâbî'nin *fusûs*'una yapılan bir şerhin müellifinin de *Şenb-i Gâzânî-yi Tebrîzî* (856/1452-919/1514) mahlasını kullandığı görülmektedir (*Şerh-i fusûs*, Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnad-i Dânişgâh-i Tahrân, nr. C/323; Film, 268). Bununla birlikte, şârihin Şenb-i Gâzân mahlasını sadece doğum yeri olarak mı, yoksa buradaki medreselerden birindeki tedrisatı itibarıyla mı kullandığını hakkında bir fikrimiz yoktur.

⁹⁶ E. Browne, *Târîh-i edebî-yi İrân, III, ez-Sa'dî tâ-Câmî*, Farsça terc. 'Ali Asgar Hikmet, Tahrân 1339/1960, s. 266 n. 1, s. 492.

⁹⁷ *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 76.

⁹⁸ Seyyâh, zaviyede ekmek, et, helva ve yağ ile pişirilen piriç verildiğini kaydetmektedir. İbn Battûta, Farsça terc., s. 219; Kanber 'Ali Rûdger, *Ez-Beynû'n-nehreyn tâ Mâverâu'n-nehir, pejuhîş der-sefer-nâme-yi İbn Battûta*, Tahrân 1376/1997, s. 165.

⁹⁹ *Gâzân-nâme*, Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnad-i Dânişgâh-i Tahrân, Film, nr. F. 850; 'Aks, 2081-2083. Yegâne nüshası Cambridge Üniversitesi kütüphanesinde bulunan bu eser hakkında bkz. Edward G. Browne, *A Descriptive Catalogue of the Oriental Mss. Belonging to the Late E.G. Browne*, ed. Reynold A. Nicholson, Cambridge 1932, s. 231-236; Muhammed Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i Mikrofilmhâ-yi Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnad-i Dânişgâh-i Tahrân*, I, Tahrân 1348/1969, s. 143; Ahmed Munzevî, *Fihrist-i nushahâ-yi hattî-yi Fârsî*, IV, Tahrân 1351/1972, s. 3008-3009; Ahmed Munzevî, *Fihrist-vâre-yi kitâbhâ-yi Fârsî*, II, Tahrân 1375/1996, s. 1033; E. Browne, *Târîh-i edebî-yi İrân, III, ez-Sa'dî tâ Câmî*, s. 147-148.

¹⁰⁰ Müellifin hayatı hakkındaki yegâne kayıt onun daha 14 yaşlarında iken çeşitli ilimlerle birlikte tab ilmi tahsil ettiği ve şiddetli bir göz hastalığına yakalanan Şeyh Uveys'in 14 gün boyunca tedavisini üstlendiğidir. Tedavinin müsbet netice vermesinden sonra Şeyh Uveys'in takdirini kazanan müellife Gâzân'ın vakıflarının idaresi vazifesi verilmiş, o da bundan sonra, Gâzân ile Şeyh Uveys'e minnet ifadesi olarak *Gâzân-nâme* isimli eserini 758/1359-763/1361-1362 tarihleri arasında telif etmiştir. Eserinde, babası Şemsu'd-dîn Muhammed'in, Gâzân Hân'ın veziri olduğunu yazmaktaysa da, elimizde bu yönde herhangi bir bilgi yoktur (*Gâzân-nâme*, vr. 2b-3a; Edward G. Browne, *A Descriptive Catalogue of the Oriental Mss. Belonging to the Late E.G. Browne*, s. 231-236).

¹⁰¹ *Gâzân-nâme*, vr. 2b-3a.

¹⁰² Zeynu'd-dîn b. Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni, *Zeyl-i Târîh-i guzide*, Tahrân 1372/1993, s. 122; E. Behrâmî Demâvendî, *Tebrîz ez-dîdgâh-i seyyâhân-i hâricî, der-karn-i hîfdehom*, Tahrân 2536/1977, s. 132.

¹⁰³ Tacu's-Selmânî, *Tarih-nâme*, T. terc. İsmail Aka, Ankara 1988, s. 93; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular, (Başlangıçtan Cihân-Şâh'a Kadar)*, I, Ankara 1984, s. 74-75.

¹⁰⁴ Zeynu'd-dîn b. Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni, *Zeyl-i Târîh-i guzide*, s. 135-136; Hâfiz-i Ebrû, *Zibdetü't-tevârih*, I, neşr. Seyyid Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî, Tahrân 1372/1993, s. 69, 71, 169, 226, 400; Ebû'l-Fazl Nebe'î, *Çûpâniyân der-târîh-i İlhâniyân yâ târih-i Âl-i Çûpân*, Tahrân 1352/1973, s. 287, 307; Haneda, "Gâzânîyya", s. 288; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I, s. 56, 72, 74, 83.

¹⁰⁵ 'Abdî Beg Şîrâzî, *Tekmilatu'l-ahbâr*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahrân 1369/1990, s. 145, 192n; Haneda, "Gâzânîyya", s. 289.

¹⁰⁶ Şenb-i Gâzân'ın muhtelif zamanlarda Osmanlı ordusu tarafından kullanılması için bkz. Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i 'Osmân*, neşr. 'Ali Bey, önsöz ve indeks M. Serhan Tayşi, İstanbul 1990, s. 237, 345-346; Şükri-i Bitlisî, *Sellîm-nâme*, neşr. Mustafa Argunşah, Kayseri 1997, s. 182-183; Kâtib Çelebi, *Cihân-nümâ*, Konstantiniyye 1145 (Süleymaniye Ktb., Çelebi Abdullâh Ef., nr. 259), s. 380-381; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III, haz. Zuhuri Danişman, İstanbul 1970, s. 242. Yine kaynaklarda, Osmanlı kuvvetleri ile Safevîler arasında Zi'l-ka'de 993/Ekim 1585 tarihinde cereyan eden savaşın yeri de Şenb-i Gâzân olarak kaydedilmiştir. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İrân Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 159, 161-163.

kullanılmasında, burasının stratejik ehemmiyetinin yanısıra, çok iyi tahkim edilmiş surlara sahip olması da mühim bir rol oynamış gözükmektedir.¹⁰⁷

Safeviler devri başlarında Emîr Ebû el-Velî ve kardeşi Mîr Ebû el-Muhammed'in, Gâzân'ın vakıflarının (*Evkâf-i Gâzânî*) mütevellilik vazifesini yürüttüğü malûmumuzdur¹⁰⁸. Hâfız Huseyn-i Kerbelâ'î'nin bir kaydına göre ise¹⁰⁹, bu dönemde Şenb-i Gâzân'ın, halkın umumî ziyaret mahalleri arasında bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine, müellifin başka bir kaydından¹¹⁰, imâretin bu dönemde hâlâ ihtişamını önemli ölçüde koruduğu görülmektedir. Osmanlı müellifi Şükrî-i Bitlisî'nin kayıtları da bunu doğrulamaktadır¹¹¹. Bununla birlikte, külliye'nin hemen hemen tamamen tahrip olmaya başlaması da yine bu döneme rastlamaktadır.

Şenb-i Gâzân'ın tahrip olması, gerçekte büyük ve tarihî bir şehir olan Tebrîz'deki diğer önemli eserlerin yok olmasından pek de farklı bir sebebe dayanmamaktadır. V. Minorsky, Tebrîz'de bulunan önemli binaların tahrip olmasını başlıca iki hadîseye bağlamaktadır: Bunlardan ilki, bu şehirde sık sık vuku bulan depremler¹¹², ikincisi ise, Şi'îler'in Sünnîler tarafından yapılmış olan

¹⁰⁷ Bu durum Kanunî Sultan Süleyman'ın bir *fetih-nâmesinde* özellikle belirtilmiştir (bkz. *Şâh Tahmâsb-î Safevî, esnâd ve mukâtebât-î târîhî hemrâh bâ yâd-dâştâ-yi taftîlî*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahrân 1368/1989, s. 160).

¹⁰⁸ Haneda, "Gâzânîyya", s. 289.

¹⁰⁹ *Ravzâtu'l-cinân ve cennetu'l-cenân*, I, neşr. Ca'fer Sultânü'l-Kurrâ'î, I, Tahrân 1346/1967, s. 440. Müellifin bu kaydı Evlîyâ Çelebi tarafından doğrulanmaktadır: "Bütün İran halkının bu Mahmûd Gâzân'a itikadları olduğundan her sene binlerce koyun adak gelir". Bkz. *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III, s. 261.

¹¹⁰ *Ravzâtu'l-cinân*, I, s. 528.

¹¹¹ Müellif Yavuz Sultan Selim'in Şenb-i Gâzân'a gelişini şu şekilde tasvir etmektedir: "*Magribî cenbînde Tebrîzün 'ayân / Bir mu'allâ kubbe var çün âsumân / Günbed-i mindya benzer lâciverd / Reşk ider ana bu çarh-ı sâl-hürd / Söylenür adıyla ol Şâm-ı Kazan / Geçdi ol bünyâd olalı çok zamân / Çıkı ol hazrâ günbedden çü kûh / Şâha istikbâl itti ol gürûh*" (Şükrî-i Bitlisî, *Selîm-nâme*, neşr. Mustafa Argunşah, Kayseri 1997, s. 182).

¹¹² Tebrîz, tarihin eski zamanlarından beri hep deprem kuşağı üzerinde yer almış ve genellikle de bu depremler neticesinde tahrip olmuştur. 244/857 tarihinde meydana gelen deprem neticesinde tamamen yerle bir olan şehir, Abbâsî halifesi el-Mutevekkil'in emriyle yeniden kurulmuş, ancak 434/1042-43 tarihinde meydana gelen yeni bir depremle bir kez daha yıkılmıştır. Bundan sonra Tebrîz şehrinde meydana gelen önemli depremlerin tarihleri şunlardır; 671/1273, 674/1276, 704/1305, 746/1345-46, 840/1436-37, 908/1502-1503, 957/1550, 966/1558-59, 975/1567-68, 1051/1641, 1056/1646-47, 1060/1650, 1075/1664-65, 1133-34/1720-22, 1140/1727-28, 1169/1755-56, 1188/1774-75, 1194/1780-81, 1201/1786-87, 1220/1805-06, 1234/1818-19, 1246/1830-31, 1259/1843-44, 1265-68/1848-51, 1272/1854-56, 1274/1857-58, 1276/1859-60, 1297-98/1879-80, 1300/1882-83, 1313/1895-96, 1323-24/1905-06, 1335/1916-17, 1309/1930-31, 1351/1972 1357/1978, 1363/1984, 1366-67/1987-88 (Bu konuda bkz. Yahyâ Zekâ'î, *Zemînlerzehâ-yi Tebrîz*, Tahrân 1368/1989, s. 22-52, 63, 73, 74, 85, 140, 147, 150; E. Behrâmî Demâvendî, *Tebrîz ez-dîğâh-î seyyâhân-î hâricî*, s. 59, 106;

eserlere karşı gösterdikleri taassuptur¹¹³. Bu iki önemli faktöre, bilhassa Şâh İsmâ'îl devrinden itibaren başlayan Osmanlı-Safevî savaşlarını ve bu savaşların meydana getirdiği tahribatı da eklemek mümkündür. Bilhassa X/XVI. asrın ikinci yarısı ile XI/XVII. asrın ilk yarısında vuku bulan savaşlar, Tebrîz şehrinin birkaç kez Osmanlı ordusu tarafından ele geçirilmesiyle neticelenmiş ve bu askerî harekâtlarda Şenb-i Gâzân'ın bulunduğu külliye de önemli miktarda zarar görmüştür¹¹⁴.

X/XVI. asrın sonlarına ait anonim bir Osmanlı kaynağında Şenb-i Gâzân şu şekilde tasvir edilmiştir: "*Hem ol gün Kala'-i Tebrîz'in binası kol kol ve taraf taraf eger mîrân-ı mîrân ve şâhân-ı selefden Şâm-Gazan derler bir be-nâm Sünnî Pâdişâhın türbesi ki, şehirden taşra hazreti Eyyub kadar menzildir. Mâh-ı mezburun altıncı günü (6 Şevvâl 993/1 Ekim 1585 Salı) Serdâr Hazretleri ile ziyârete varıldı. Bir kubbe-i bülemd-kadrdır ki, kubbe-i eflâk anın kemer bendine erişmez. Hakka budur ki, binâsı takrîr ve tahrîr ile iz'ân olunmaz. Egerçi rûy-i zemînde Ayasofya binasının misli bulunmaz; bunun ba'zı ta'rif olunacak mahalli andan yüz ziyâdedir. Cümle-i vâsfindan birisi, seksen bin kiremid üzerine Kelime-i Tevhîd yazılıp, saf saf binâ ortasına dizilmiştir. Bir yek-pâre hem-vâr kubbedür. Anın içinde bir köşesinde, bir musanna' kâşî müzehheb küçük kubbe dahi olub, Mezâr-ı Şerîf andadır*"¹¹⁵. Muasır kaynakları doğrulayan ve tamamlayan bu dikkat çekici tasvir, Şenb'in X/XVI. yüzyıl sonlarında bütün ihtişamıyla hâlâ ayakta olduğunu göstermektedir.

Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bazı arşiv vesikalarında, Şenb-i Gâzân'ın mahiyeti ve mevkûfatı ile ilgili olmasa da, ismiyle ilgili kayıtlara rastlamak mümkündür. Bunlardan Tebrîz livâsı nüfus ve hasılâtına hâvi III. Murad devrine ait icmâl bir tapu tahrîr defterinde Şenb-i Gâzân'ın "*Nâhiye-yi Kûçe-yi Bâgât-i Tebrîz*" içerisinde "*Kûçe-yi Bâg-i Şenb-i Gâzân*" şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Bağlık bir mahalde bir mahalleden ibaret olduğu

Fîruz Mansûrî, "*Zemînlerzehâ-yi Tebrîz*", *Âyende*, XVII/9-12, Tahrân 1370/1991, s. 770-781; Charles Melville, "Historical Monuments and Earthquakes in Tebrîz", *Iran*, XIX (1981), s. 159-177; "Azîz Devletâbâdî, "*Zelzelehâ-yi Tebrîz*", *Neşriyye-yi Dânişkede-yi Edebiyyât-i Tebrîz*, XVI/2, Tebrîz 1343/1964, s. 139-162; N.N. Ambrîsîz - C.P. Milvil, (N.N. Ambriseys & C.P. Melville), *Târîh-i zemînlerzehâ-yi İrân*, s. 132, 138, 145, 148, 155, 158, 167, 170, 190; V. Minorsky, *Târîh-i Tebrîz*, s. 80).

¹¹³ V. Minorsky, *Târîh-i Tebrîz*, s. 81.

¹¹⁴ Haneda, "Gâzânîyya", s. 290-291. Lütfî Paşa, Kanunî Sultân Süleymân zamanında "*Şenb-i Gâzân kubbesi*" yakınlarına bir hisar inşa edilerek, buraya büyük toprak yerleştirildiğini kaydetmektedir (bkz. *Tevârîh-i Âl-i 'Osmân*, s. 346-347).

¹¹⁵ *Târîh-i Osman Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H. 986-988/M. 1578-1580) ve Tebrîz'in Fethi (H. 993/M. 1585)*, neşr., Yunus Zeyrek, Ankara 2001, s. 83-84.

anlaşılan Şenb-i Gâzân'ın ödediği vergi miktarı 15.000 akçe olarak görülmektedir¹¹⁶. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan III. Murad devrine ait 648 numaralı Tebrîz ve Dîzmâr nahiyelerindeki kalelerin muhafızlarına ait bir timâr icmâl defterinde Şenb-i Gâzân'ın "*Karye-yi Küçe-yi Şenb-i Gâzân tâbi'-yi Küçe-yi Bâgât-i Tebrîz*" şeklinde zikredildiği görülmektedir¹¹⁷. Defterde, Şenb-i Gâzân'ın 22.000 akçe olan vergi gelirinin Tebrîz kalesinde bulunan sipâhilere timâr olarak tevcih edildiği görülmektedir¹¹⁸. Yine, aynı arşivde bulunan 1140/1127 tarihli Tebrîz livâsı nüfus ve hasılatına hâvi mufassal bir tapu tahrîr defterinde¹¹⁹ Şenb-i Gâzân'ın "*Küçe-yi Şenb-i Gazânî tâbi'-yi dervâze-yi Şerefiyye/Serd*" şeklinde zikredildiği görülmektedir¹²⁰. İncelediğimiz bütün bu defterlerde Şenb-i Gâzân ile ilgili bundan başkaca bir kayıt bulunmaması, hele vakıf ve emlaklarla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmaması, bu tarihte Şenb-i Gâzân'dan geriye görevini sürdürebilen hiç bir müessese kalmadığını gösterir. Şenb'de bulunan hayır kurumları gibi Mescid de aynı akıbete uğramış olsa gerekir.

Bu dönemde Şenb-i Gâzân'ın kubbesinde büyük bir çatlak oluşmuşsa da, bu çatlağa rağmen tavanın çökmediği anlaşılmaktadır. Yine, kaynaklarda Safevî hükümdarı Şâh Tahmâsb'in bu çatlağı tamir ettirdiği kaydedilmektedir¹²¹. 1045/1635 tarihinde Osmanlı ordusuyla birlikte Tebrîz'e gelen Kâtib Çelebi, eserinde Şenb-i Gâzân'ı da tasvir etmiştir¹²². Müellif, özellikle ağaçlar içerisinde ve uzaktan görülebildiğini yazdığı Şenb-i Gâzân'ın (*Şâm Kazân*) İstanbul'daki Galata Kulesi'ne olan benzerliğine dikkat çekmiş¹²³ ve Osmanlı ordusu

¹¹⁶ B.O.A., *Tapu Tahrîr Defteri*, nr. 645, (III. Murad devri), (Tebrîz livâsı nüfus ve hasılatına hâvi icmâl defter), s. 1.

¹¹⁷ B.O.A., *Tapu Tahrîr Defteri*, nr. 648, (III. Murad devri), (Tebrîz ve Dîzmâr nahiyelerindeki kalelerin muhafızlarına ait icmâl timâr defteri), s. 313.

¹¹⁸ "*Timâr-ı Şeyh Mehmed/Muhammed 'an merd-i kal'a-yı Tebrîz. Karye-yi Küçe-yi Şenb-i Gâzân tâbi'-yi Küçe-yi Bâgât-i Tebrîz. Hasıl: 22.000. hasıl: 2.000; Timâr-ı Mehmed/Muhammed Aga Han 'an merd-i kal'a-yı Tebrîz. Karye-yi Küçe-yi Şenb-i Gâzân tâbi'-yi Küçe-yi Bâgât-i Tebrîz. Hasıl: 22.000. hasıl: 3.000*". vb. Bkz. B.O.A., *Tapu Tahrîr Defteri*, nr. 648, s. 313, 316, 317, 318, 321, 323, 326, 328, 406.

¹¹⁹ Bu defterin Tebrîz şehir merkeziyle ilgili kısmı Selim Özcan tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmıştır: (1127 (H. 1140) Tarihli Tapu Tahrîr Defterine Göre Tebrîz Sancağı, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1994).

¹²⁰ B.O.A., *Tapu Tahrîr Defteri*, nr. 904, (1140/1127 tarihli Tebrîz livâsı nüfus ve hasılatını hâvi mufassal tapu tahrîr defteri), s. 82, 90. Krş. Selim Özcan, 1127 (H. 1140) Tarihli Tapu Tahrîr Defterine Göre Tebrîz Sancağı, s. 95, 195 (Şenb-i Gâzân kelimesi okunamamıştır).

¹²¹ Zonüzi, *Riyâzu'l-cenne*, Tebrîz Millî Kütüphanesi, nr. 3578, s. 1047.

¹²² *Cihân-nümâ*, Süleymaniye Ktb. Çelebi Abdullâh Ef., nr. 259, s. 381.

¹²³ *Cihân-nümâ*, s. 381. Aynı ifade Evliyâ Çelebi tarafından da tekrarlanmıştır. Bkz. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III, s. 261.

tarafından stratejik amaçlı kullanılmasından bahsetmiştir¹²⁴. Bu tarihten kısa bir süre sonra Tebrîz'i ziyaret eden meşhûr Osmanlı seyyâhu Evliyâ Çelebi, şehrin önemli imâretleri arasında Şenb-i Gâzân'ı (*Şâm Gâzân*) da saymıştır¹²⁵. Gâzân Hân'ın türbesinin "başı göklere degen bir kubbesi"nden bahseden seyyâh, kapının bir tarafının depremde yıkıldığını kaydetmektedir¹²⁶.

Yine, 1019/1610-11 tarihinde Safevî hükümdarı Şâh I. 'Abbâs tarafından *Reşîdiyye* mahallesinde inşa ettirilen bir kalenin yapımında da Şenb-i Gâzân'dan elde edilen malzemenin kullanıldığı kaydedilmektedir¹²⁷. XVII. asrın ilk yarısında burayı ziyaret eden seyyâh Adem Olearius da Şenb-i Gâzân'ın İstanbul'daki Galata Kulesi'ne benzediğini, ancak şehirde vukû bulan depremlerde yıkıldığını yazmaktadır¹²⁸. Yine seyyâhın kaydettiğine göre, Tebrîz'in o tarihteki altı kapısından birisi de "*Şenb-i Gâzân Kapısı*" adını taşımaktaydı¹²⁹.

Bu arad. VII. ve XVIII. yüzyıllarda Tebrîz'de meydana gelen şiddetli depremlerin Şenb-i Gâzân'a büyük zarar verdiği görülür: 1641 tarihinde Tebrîz'de vuku bulan deprem¹³⁰ oldukça şiddetli idi. Şehir ve çevresinde çok tahribat yapmıştı¹³¹. 1046/1636-1637 tarihinde Tebrîz şehri ziyaret eden seyyâh Tavernia'nın kaydettiğine göre¹³², şehrin batı istikametinde ve yaklaşık dört kilometre uzaklıkta *Kânâzân* (*Şâm-Gâzân=Şâm-i Gâzân*) denilen tuğladan yapılmış büyük bir burç bulunmaktaydı. Seyyâh, imâretin yarısının yıkılmış olmasına rağmen, yine de bir hayli yüksek bir eser olduğunu kaydetmektedir. Yine seyyâhın, bu binanın bânîsinin kim olduğunun hiç kimse tarafından kesin olarak bilinmediğini kaydetmesi de dikkate değerdir¹³³. Bununla birlikte, o tarihte dahi yukarıda görülmekte olan birkaç kelimelik Arapça bir kitabeden bahs olunmaktadır. Bu da Gâzân ve İlhânî devriyle ilgili hatıraların Safevî devri Tebrîz'i'nde artık kaybolmaya yüz tuttuğunu gösterir. Yine, seyyâhın verdiği

¹²⁴ Kâtib Çelebi, *Cihân-nümâ*, s. 381.

¹²⁵ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III, s. 247.

¹²⁶ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III, s. 261.

¹²⁷ İskender Beg Muşî, *Târîh-i 'âlem-ârâ-yi 'Abbâsî*, neşr. İrec Afşâr, Tahrân 1350/1971, s. 826; Nâdir Mîrzâ, *Târîh ü cografi-yi Dâru's-Saltana Tebrîz*, neşr. Gulâm-Rizâ Tabâtabâ'i Mecid, Tebrîz 1373/1994, s. 122.

¹²⁸ E. Behrâmî Demâvendî, *Tebrîz ez-dîğâh-i seyyâhân-i hâricî, der-karn-i hîfdehom*, s. 66.

¹²⁹ E. Behrâmî Demâvendî, *aynı eser*, s. 58. Evliyâ Çelebi'nin kayıtları da bu yöndedir. Bkz. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III, s. 241, 242.

¹³⁰ Bu deprem için bkz. Y. Zekâî, *Zemûnlerzehâ-yi Tebrîz*, s. 57. Yine bkz. C. Melville, "Historical Monuments and Earthquakes in Tebrîz", s. 166.

¹³¹ V. Minorsky, *Târîh-i Tebrîz*, s. 82.

¹³² Tavernia, *Sefer-nâme-yi Taverniyâ*, Farsça terc. Ebû Turâb Nûrî, tashih Hamid Şîrânî, Tahrân 1336/1957, s. 71.

¹³³ Tavernia, *Sefer-nâme-yi Taverniyâ*, s. 71.

bilgilerden, 1060/1651 tarihinde Tebriz'de meydana gelen ve pek çok evin yıkılmasına sebep olan şiddetli depremin¹³⁴ binanın burcundan yere kadar uzanan önemli bir çatlağın açılmasında ve burçtan yıkılan bir kısmın binanın içerisini doldurmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır¹³⁵.

Meşhûr seyyâh Chardin, Safeviler devrinde 1673 tarihinde Tebriz'e yaptığı seyahatte, Gâzân Hân'ın imâretindeki bir tek minareden bahsetmektedir.¹³⁶ Şenb-i Gâzân'ın sonraki durumuyla ilgili bilgi veren bir başka seyyâh da Jemilli Careri'dir. Haziran 1694 tarihinde burasını bizzat ziyaret eden seyyâh, şahsi gözlemlerine dayanarak, burcun iç kısmının birinci katında yüz yirmi basamak bulunduğunu, bu iç kısımda taş bir merdivenden sonra küçük bir odaya ulaşıldığını bildirmekte ve bu odanın muhtemelen bâninin mezarı olduğunu kaydetmektedir.¹³⁷ Seyyâhın verdiği bilgilerden, burcun dış kısmında alçıdan işlenmiş çeşitli türde resim ve motiflerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, seyyâhın, bazı kimselerin hiçbir delile dayanmaksızın bu imâreti Babil Kulesi zannetmiş olduklarını kaydetmesi de oldukça ilgi çekicidir.¹³⁸

Bütün bu yarık ve çatlaklara rağmen imâretin önemli bir kısmı XII/XVIII. asırda hâlâ ayakta idi. Bununla birlikte, Zonûzî (öl. 1218/1803-1804)'nin kaydettiğine göre¹³⁹, 1 Muharrem 1193/1779 tarihinde meydana gelen şiddetli depremde¹⁴⁰ Şenb-i Gâzân da önemli ölçüde tahrip olmuştu¹⁴¹.

XIX. yüzyılda Nâdir Mîrzâ kendi gözlemleri ile, amcazâdesi Murtazâ Mîrzâ'nın gözlem ve araştırmalarına dayanarak Şenb-i Gâzân'ın bu esnadaki durumuyla ilgili geniş malûmat vermektedir. Müellif iki kez Şenb-i Gâzân'a gitmiş ve yıkıntıları kazanlarla bizzat konuşmuştur. Evvelâ 1286/1869-70, ikinci kez de 1301/1883-84 tarihinde bölgede gözlemlerde bulunan müellif, imârete ait kalıntıların son on beş yıl içerisinde çok azaldığını, muhtelif yerlerde kazılar neticesinde açılan çukurlar bulunduğunu ve bu kazılarda elde edilen tuğla ve

çinilerin halk tarafından bazı Tebriz âlimlerine satıldığını kaydetmektedir¹⁴². Yine müellif, burada kazı yapanların çoğunlukla yarı çürümüş olarak oklar ve bir miktar da barut bulduklarını bildirmektedir¹⁴³. Bu kalıntılar, muhtemelen yukarıda zikrettiğimiz Osmanlı-Safevî savaşlarına ait olmalıdır. Nâdir Mîrzâ'nın verdiği bilgilere göre, imârette mavi çiniler kullanılmıştı. Bu kayıt, müellif zamanında hâlâ, harabelerde çinilere rastlanabildiğini göstermektedir. Son derece verimli bir araziye sahip olan bu bölgedeki bağ ve bahçeler umumiyetle Tebriz şehri ileri gelenlerine ait idi¹⁴⁴.

XIX. asrın sonlarında Tebriz'i ziyaret eden J. Dieulafoy, Şenb-i Gâzân'dan artık tepeye dönüşmüş bir harabe olarak bahsetmektedir. Seyyâhın verdiği malûmata göre, bu tepe her taraftan kazılmıştı¹⁴⁵. İmâretten geriye kalanlardan, buradaki caminin Nahcevan Camii'ne benzediği anlaşılmaktaydı. Yine seyyâh, orada kendi tamirhanesinde kullanılmak üzere malzeme temin etmek için kazı yapan bir köylünün kendisine, üzerinde sekiz köşeli yıldız bulunan tuğla parçaları gösterdiğini ve bu parçaların o bölgede, zeminde de görüldüğünü kaydetmektedir¹⁴⁶.

Şenb-i Gâzân XIX. yüzyılda harap da olsa hâlâ mevcut idi¹⁴⁷. Burada 1935 ve 1937 tarihlerinde inceleme yapan tanınmış sanat tarihçisi Donald N. Wilber, artık tamamen harabe haline gelen imâretin duvarlarının dahi tespit edilemediğini, ancak yerlerde tuğla ve çini parçalarına rastlandığını bildirmektedir¹⁴⁸. Hâc Huseyn Nahcevanî de, Şenb-i Gâzân hakkında kaleme aldığı bir makalede, buradan geriye büyük bir toprak yığını ile tuğlalardan başka bir şey kalmadığını, sağlam kalan taş ve tuğlaların bölge halkı tarafından ev yapımında kullanıldığını ve hâlâ da kullanılmaya devam edildiğini, kışları kazı yoluyla çıkartılan işlenmiş taşların da satılmakta olduğunu kaydetmektedir¹⁴⁹. Araştırmacı, Kültür Bakanlığı tarafından bu tür kaçak kazılara mâni olunarak az bir bütçenin tesisi ile bizzat devlet tarafından kazı yapmak suretiyle Gâzân

¹³⁴ Bu deprem için bkz. Y. Zekâî, *Zemînlerzehâ-yi Tebrîz*, s. 63; Charles Melville, "Historical Monuments and Earthquakes in Tebrîz", s. 166-167.

¹³⁵ Tavernia, *Sefer-nâme-yi Tavernia*, s. 71.

¹³⁶ Meşkûr, "Tahkîkî", s. 29. Bu minare belki de Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği "bir minareli ve eski" Sultân Mehmed [Mahmûd] Şâm Gâzân Câmî'i'dir. Bkz. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III, s. 243.

¹³⁷ Careri, *Sefer-nâme-yi Careri*, Farsça terc. 'A. Nahcevanî-'A. Kâreng, Tebrîz 1348/1969, s. 21.

¹³⁸ Careri, *Sefer-nâme-yi Careri*, s. 21.

¹³⁹ *Riyâzu'l-cenne*, s. 1005.

¹⁴⁰ Bu deprem için bkz. Y. Zekâî, *Zemînlerzehâ-yi Tebrîz*, s. 85; A. Devletâbâdî, "Zelzelehâ-yi Tebrîz", *Neşriyye-yi Dânişkade-yi Edebiyyât-î Tebrîz*, XVI/2, Tebrîz 1343/1964, s. 151; C. Melville, "Historical Monuments and Earthquakes in Tebrîz", s. 168-169.

¹⁴¹ Bkz. Nahcevanî, "Şenb-i Gâzân", s. 43; A. Devletâbâdî, "Zelzelehâ-yi Tebrîz", s. 151.

¹⁴² Nâdir Mîrzâ, *Târîh ü cogrâfi-yi Dâru's-Saltana Tebrîz*, s. 138. İlginçtir ki, bu esnada Tebriz ulemâsı on beş yıl önce Şenb'te bulunan taş ve tuğlaların vakfa ait olmasından dolayı kullanılmasının haram olduğuna dair fetva verirken, bazı âlimler, bu bölgede bağ ve bahçe aldıktan sonra, taşların kullanılmasının helâl olduğuna dair fetva vermişler ve kışları işsiz olan halkın yaptığı kazılarda bulunduğu tuğla, taş vb. kalıntıları satın almışlardır.

¹⁴³ Nâdir Mîrzâ, *Târîh ü cogrâfi-yi Dâru's-Saltana Tebrîz*, s. 138.

¹⁴⁴ Nâdir Mîrzâ, *Târîh ü cogrâfi-yi Dâru's-Saltana Tebrîz*, s. 137-138.

¹⁴⁵ Jan Dieulafoy, *İran, Kalde ve Şûş*, Farsça terc. 'Ali Muhammed Fereveşi, neşr. Behrâm Fereveşi, Tahran 1371/1992, s. 67.

¹⁴⁶ Jan Dieulafoy, *İran, Kalde ve Şûş*, s. 67.

¹⁴⁷ Muhammed Takî Hân Hekîm, *Genc-i dâniş-i cogrâfiyyâ-yi târihi-yi şehrhâ-yi İrân*, neşr. Muhammed 'Ali Sûtî- Cemşid Kiyânfer, Tahran 1366/1987, s. 346, 349.

¹⁴⁸ *Mî'mâri-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhânân*, s. 137.

¹⁴⁹ Hâc Huseyn Nahcevanî, "Şenb-i Gâzân", s. 43.

devrine ait işlenmiş taş, tuğla ve sanat eserleriyle bizzat Gâzân'ın kabrini ortaya çıkarmanın mümkün olabileceğini bildirmişse de¹⁵⁰, onun bu tavsiyesinin dikkate alındığına dair bilgimiz yoktur.

Şenb-i Gâzân hakkında bir makale kaleme alan ve 1346/1968 Ferredîn/21 Mart-20 Nisan ayı başlarında bölgeye giden Muhammed Cevâd Meşkûr, imâretin bakiyesinin bu tarihteki durumunu şöyle tasvir etmektedir: "Bugün kubbe ve büyük imâret tamamen yıkılarak yerle bir olmuş durumdadır. Hatta binalardan eser kalmamıştır. Tuğla ve alçılar kırılmış, eserden geriye hiçbir şey kalmamıştır"¹⁵¹. Yine araştırmacının gözlemine göre, tuğla yığını ve bazı büyük taşlardan başka hiçbir şeyin gözükmeyeceği bu yer, çiftçiler tarafından kazılmakta ve elde edilen eski toprak zira'atte kullanılmaktaydı. Araştırmacının nihâi kanaati, arkeolojik kazılar yapılsa dahi, Gâzân Hân'ın türbesinden kalan bir şeye rastlamaya imkân olmadığı yönündedir¹⁵².

Bizim bölgede, 1995 Ağustos'u, 1997 Haziran'ı ve 1998 Ağustos'unda yaptığımız incelemelerde, Gâzân Hân'ın türbe ve imâretinden geriye Şâm-Gâzân şekline dönüşerek mahalle adı haline gelen isimden başkaca bir şey kalmadığını, türbenin bulunduğu yerin bugün "İmâm Huseyn" adını taşıyan bir meydan haline getirilerek üzerinin asfalt ile kaplandığını, bununla birlikte Şenb-i Gâzân'a ait bazı tuğla ve taşların bölgedeki eski evlerin temel ve duvarlarında kullanılmış olduğunu ve yaşlı kimseler tarafından Gâzân Hân'ın kabrinin bulunduğu mahal olarak gösterilen alanın, artık sadece bir beton yığını haline getirildiğini üzülerken tespit ettik. Bununla birlikte, bizi sevindiren ve heyecanlandıran yegâne olay, Ağustos 1998 tarihindeki üçüncü seyahatimiz esnasında Şenb-i Gâzân'a ait üzerinde süsleme ve motifler bulunan işlenmiş taşların¹⁵³ bulunmuş olmasıdır. Bugün Tebrîz'deki *İdâre-yi Kull-i Mirâs-i Ferhengî-yi Âzerbâycân-i Şarkî*'de bulunan bu taşlar, şimdilik Gâzân'ın büyük imâretinden günümüze ulaşabilen

yegâne kalıntıdır¹⁵⁴. Bu hatıralara Şenb-i Gâzân'ın *Câmi'u't-tevârîh*'in bir nüshasına kaydedilen bir minyatürü ile¹⁵⁵ daha sonraki asırlara ait birkaç önemsiz resmi de eklemek mümkündür. Bununla birlikte, dikkatle yürütülecek kazılar neticesinde külliyyeye ait yeni kalıntılar bulunabileceği ümidindeyiz. Yine, dikkatle çoğaltılmış olması gereken evkâfın vakfiyesinin bir suretinin, henüz tam mânâsıyla tasnifi yapılamayan Âzerbâycân veya İstanbul kütüphanesi veya arşivlerinden birinde ortaya çıkarılması hiç de uzak bir ihtimâl değildir.

¹⁵⁰ Hâc Huseyn Nahcevanî, "Şenb-i Gâzân", s. 43.

¹⁵¹ Meşkûr, "Tahkîkî", s. 30; *Târîh-i Tebrîz, tâ-pâyân-i karn-i nohom-i hicrî*, s. 491-492.

¹⁵² Meşkûr, "Tahkîkî", s. 30; *Târîh-i Tebrîz, tâ-pâyân-i karn-i nohom-i hicrî*, s. 492.

¹⁵³ Nâdir Mirzâ, Şenb'e ait harabeler arasında Gâzân Hân'ın türbesine ait olması muhtemel işlenmiş, sütun şeklindeki siyah taşlar gördüğünü, ancak bu taşların ikinci ziyaretinde kaybolduğunu kaydetmektedir (*Târîh ü cogrâfi-yi Dâru's-Saltana Tebrîz*, s. 138-139). Yeni bulunan taş parçalarından bazılarının da siyah ve sütun şeklinde oluşu da dikkat çekicidir. Bu taşlar Şenb'den geriye kalan yegâne hatıra durumundadır. Meşhur sanat tarihçisi Donald N. Wilber, bugüne sadece tuğlaları ulaşmakla birlikte, inşaatta özellikle Anadolu'lu, Ermeni ve Gürcü mimarların varlığına dikkat çekerek, imârette işlenmiş taş kullanımının da kuvvetle muhtemel olduğunu belirtmiştir (bkz. *Mî'mârî-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhânân*, s. 137). Şimdi, yeni bulunan bu işlenmiş taş parçaları Wilber'in düşüncesinde ne kadar haklı olduğunu da ortaya koymaktadır.

¹⁵⁴ Bkz. Ek I-IV. Bu taş ve tuğlaların yanı sıra, 1997 yılında Şenb-i Gâzân yakınlarında bir bahçede tesadüfen çıkartılarak evvelâ Müze-yi Âzerbâycân'a, ardından da Radyo-Televizyon kurumuna (*Sedâ-simâ-yi Tebrîz*) getirilen üzerinde "Gâzân Hân" yazılı bir taş da Haziran 1997 ve Ağustos 1998 tarihlerinde Tebrîz'de yaptığımız bütün araştırmalara rağmen bulunamamıştır. Şu anda nerede olduğunu kimsenin bilmediği bu kayıp taş, Şenb-i Gâzân'dan bugüne ulaşan yegâne kitabedir.

¹⁵⁵ Bkz. Ek VI.

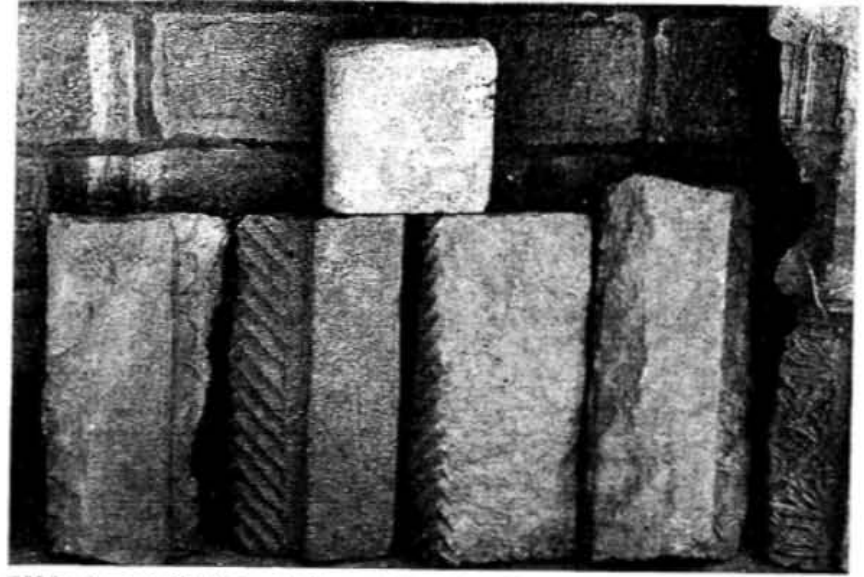
ABSTRACT

A CULTURAL AND CHARITABLE FOUNDATION IN 14th-CENTURY TABRİZ: SHANB-E GHĀZĀN (GHĀZĀNĪYYA)

The destruction, murder and pillage of the Mongol invasion were among the worst in history. Nevertheless, after this period, especially during the Il-Khanid State, the Mongols left a positive legacy of charitable foundations in the Near East. The subject of this article Shanb-e Ghāzān (*Ghāzāniyya-Abvāb al-Birr*) is one of these foundations. It was built by Ghāzān Khān in 5 km. west of the Il-Khanid capital Tabrīz between 696/1297 and 703/1304. The complex consisted of more than ten buildings:

I. Ghāzān Khān's Mausoleum (*Kunbad-e 'Ālī*), II. Mosque (*Masjid-e Jāmi'*), III. Two *madrasa* (for the Shafi'i and the Hanafi sects), IV. Sufi monastery (*Khānqāh*), V. The house of the Sayyids (*Dār al-Siyāda*), VI. Hospital (*Dār al-Shifā'*), VII. Library (*Dār al-Kutub*), VIII. Observatory (*Rasad-khāna*), IX. Law house and State archives (*Bayt al-Qānūn*), X. The Mutavalli's house (*Bayt al-Mutavalli*), XI. Cistern (*Hawz-khāna*), XII. Public bath (*Garm-āba-ye Sabīl*).

To maintain these facilities on a large scale, Ghāzān Khān endowed them with what was legally assured for him in *hāssa*. This great foundation worked actively from 1305-1335. However, after the breaking-up of the Il-Khanid State, as a consequence of the political struggles in Adharbaijan, and the earthquakes which struck Tabrīz, it gradually died out between the 17th- and the 19th-centuries.

EK I : Şenb-i Gâzân'a Ait Taş ve Tuğlalar. (fotoğraf: Osman G. Özgüdenli, Tebriz 1998).

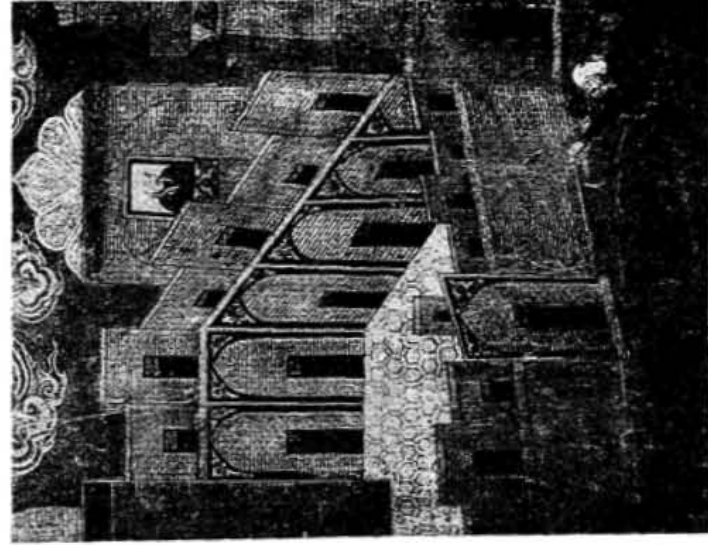
EK II : Şenb-i Gâzân'a Ait Taş ve Tuğlalar. (fotoğraf: Osman G. Özgüdenli, Tebriz 1998).

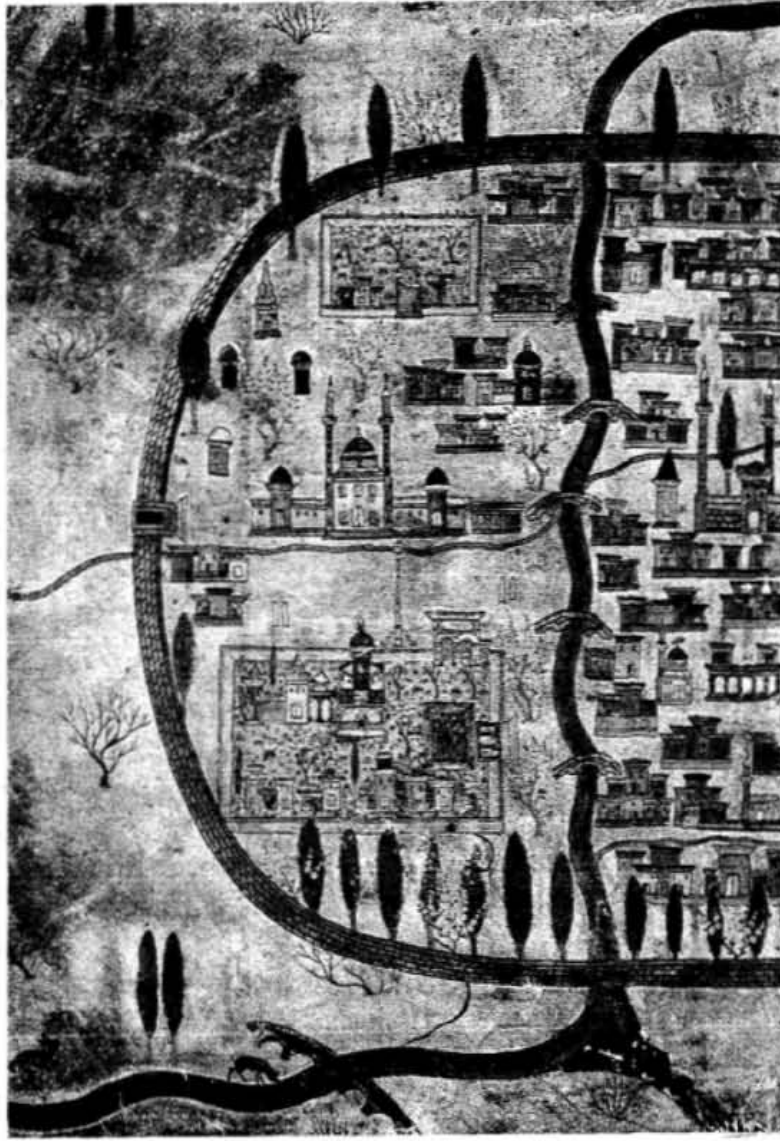
EK III: Şenb-i Gâzân'a Ait Bir Taş (detay). (fotoğraf: Osman G. Özgüdenli, Tebrîz 1998).

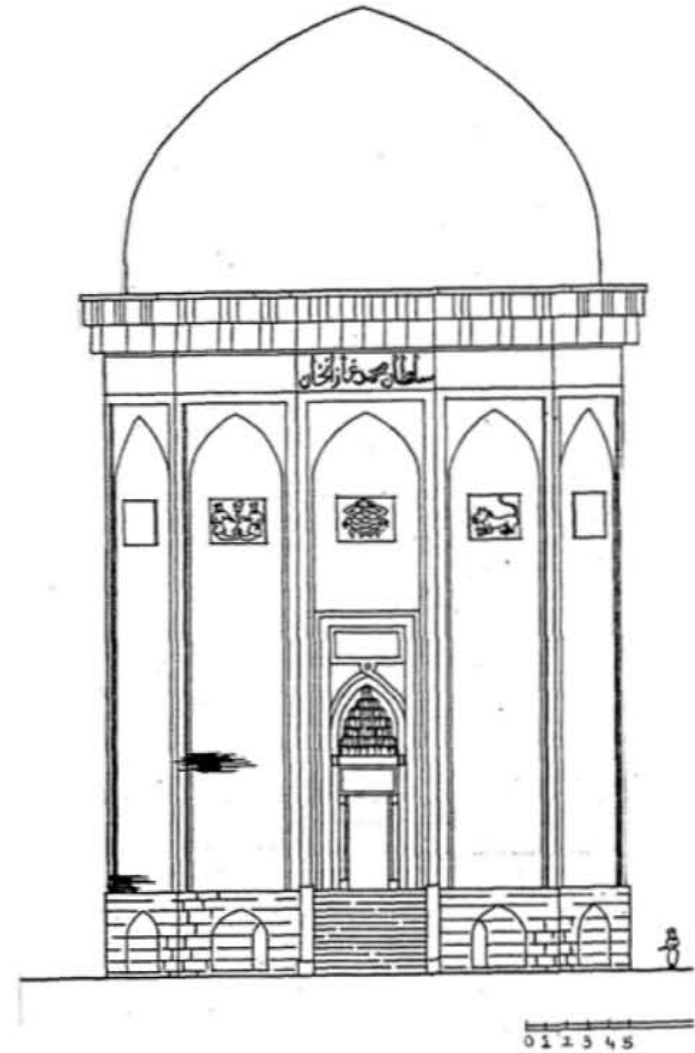
EK IV: Şenb-i Gâzân'a Ait Bir Taş (detay). (fotoğraf: Osman G. Özgüdenli, Tebrîz 1998).

EK V : Şenb-i Gâzân'ın Minyatürü (VIII/XIV. yy.). (Donald N. Wilber, *Mî'mârî-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhânân*, Farsça terc. 'Abdullâh Feryâr, Tahrân 1346/1967, resim 31; David Talbot Rice, *Islamic Painting. A Survey*, Edinburgh 1971, s. 96).

EK VI: Şenb-i Gâzân'ın Temsili Resmî. (Donald N. Wilber, *Mi'mârî-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhânân*, Farsça terc. 'Abdullâh Feryâr, Tahrân 1346/1967, şekil 17).

EK VII: X/XVI. Yüzyılda Tebrîz Şehri (Sol Alt Köşede Şenb-i Gâzân). (Nasûhü's-Silâhî (Matrâkçî), *Beyân-ı menâzil-i sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, neşr. Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara 1976, s. 28a).

BİBLİYOGRAFYA

- ‘Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl, ez-hamle-yi Çingîz tâ teşkîl-i devlet-i Tîmûr*, Tahrân 1364/1985.
- ‘Abdullâh Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû Sultân*, neşr. Mehîn Hamblî, Tahrân 1348/1969.
- ‘Azîz Devletâbâdî, “Zelzelehâ-yi Tebrîz”, *Neşriyye-yi Dânişkede-yi Edebiyyât-i Tebrîz*, XVI/2, Tebrîz 1343/1964, s.139-162.
- ‘İsâ b. Cuneyd Şîrâzî, *Tezkire-yi hezâr-mezâr*, neşr. Nûrânî Visâl, Şîrâz 1364/1985.
- Adle, C., “Le prétendu effondrement de la coupole du mausolée de Qâzân Xân à Tabriz en 705/1305 et son exploitation politique”, *Studia Iranica*, XV/2, 1986, s.267-270.
- Ambrisiz, N.N. - Milvîl, C.P., [N.N. Ambraseys & C.P. Melville], *Târîh-i zemînlerzehâ-yi İrân*, Farsça terc. Ebû’l-Hasan Rede, Tahrân 1370/1991.
- B.O.A., *Tapu Tahrîr Defteri*, nr. 645, (III. Murad devri), Tebrîz livâsı nüfûs ve hasılâtına ve evkâfına hâvi icmâl defter).
- B.O.A., *Tapu Tahrîr Defteri*, nr. 648, (III. Murad devri), (Tebrîz ve Dîzmâr nahiyelerindeki kalelerin muhafızlarına ait icmâl timâr defteri).
- B.O.A., *Tapu Tahrîr Defteri*, nr. 904, (1140), (Tebrîz livâsı nüfûs ve hasılâtına ve evkâfına hâvi mufassal defter).
- Barthold, W., “Türkler’de ve Moğollar’da Defin Meselesine Dair”, T. terc. A. İnan, *Belleten*, XI/43, Ankara 1947, s.515-539.
- Barthold, W., “Gâzân”, *İA*, IV, s.730-731.
- Barthold, W., - [J.A. Boyle], “Ghâzân”, *EF*, II, s.1043.
- Benâkefî, *Târîh-i Benâkefî (Ravzat üli’l-elbâb fî ma’rifeti’t-tevârîh ve’l-ensâb)*, neşr. Ca’fer Şî’âr, Tahrân 1348/1969.
- Blair, Sheila S.- Bloom, Jonathan M., *The Art and Architecture of Islam 1250-1800*, Yale 1994.

- Blair, Sheila S., “The Mongol Capital of Sultâniyya, ‘the Imperial’ ”, *Iran*, XXIV (1986), s.139-151.
- Browne, E., *Târîh-i edebî-yi İrân, III, ez-Sa’dî tâ-Câmî*, Farsça terc. ‘Alî Asgar Hikmet, Tahrân 1339/1960.
- Careri, *Sefer-nâme-yi Careri*, Farsça terc. ‘A. Nahcevânî-‘A. Kâreng, Tebrîz 1348/ 969.
- Dieulafoy, Jan, *Iran, Kalde ve Şûş*, Farsça terc. ‘Alî Muhammed Fereveşi, neşr. Behrâm Fereveşi, Tahrân 1371/1992.
- E. Behrâmî Demâvendî, *Tebrîz ez-dâdgâh-i seyyâhân-i hâricî, der- karn-i hîfâdehom*, Tahrân 2536/1977.
- Ebû’l-Fazl Nebe’î, *Çûpânîyân der-târîh-i İlhâniyân yâ târîh-i Âl-i Çûpân*, Tahrân 1352/1973.
- Eflâkî, *Menâkibu’l-‘ârîfîn*, I-II, neşr. Tahsin Yazıcı, Ankara 1980; T. terc. Tahsin Yazıcı, *Âriflerin Menkabeleri*, I-II, İstanbul 1989.
- Eröz, M., “Türk Topuluklarında Ölüm Adetleri Üzerine Bir Deneme”, *TDAD*, S.35, İstanbul 1985, s.56-68.
- Evliyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Zuhuri Danışman, III, İstanbul 1970.
- Fasîh-i H’âfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, *Mucmelu’t-tevârîh*, neşr. M. Ferruh, Meşhed 1339/1960.
- *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Millî-yi Tebrîz*, neşr. M. Seyyid Yûnusî, Tebrîz 1350/1971.
- Fîrûz Mansûrî, “Zemînlerzehâ-yi Tebrîz”, *Âyende*, XVII/9-12, Tahrân 1370/1991, s.770-781.
- Fragner, Bert, “Zu einem Autograph des Mongolenvesirs Raşîd ad-Dîn Fazlallâh, der Stiftungsurkunde für das Tebrîzer Gelehrtenviertel Rab’-i Raşîdî”, *Festgabe deutscher Iranisten zur 2500 Jahrfeier Irans*, Stuttgart 1971, s.35-46.
- Godard, A., “The Mausoleum of Öljeitû at Sultâniyya”, *A Survey of Persian Art, From Prehistoric Times to Present*, ed. Arthur Upham Pope, III, Tahrân 2575/1977, s.1103-1117.
- Hâc Huseyn Nahcevânî, “Târîhçe-yi Şenb-i Gâzân”, *Çehl makâle*, yay. Yûsuf Hâdim Hâşimî-neseb, Tebrîz 1343/1964, s.35-50.

- **Hâfiz Huseyn Kerbelâ'î-yi Tebrîzî**, *Ravzâtu'l-cinân ve cennetu'l-cenân*, neşr. Ca'fer Sultânü'l-Kurrâ'î, I-II, Tahrân 1346/1967.
- **Hâfiz-i Ebrû**, *Zubdetu't-tevârîh*, I, neşr. Seyyid Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî, Tahrân 1372/1993.
- **Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni**, *Nuzhetu'l-kulûb*, neşr. G. Le Strange, *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulûb Composed by Hamd-Allâh Mustawfî of Qazwîn in 740 (1340)*, (GMS, 23), London- Leiden 1915.
- **Hammer-Purgstall, J. von**, *Geschichte der Ilchane, das ist der Mongolen in Persien 1200-1350*, I-II, Amsterdam 1974.
- **Haneda, Masashi**, "Gâzâniyya in Tabriz", *The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam (ICUIT)*, II, 22-28 October 1989, Tokyo 1989, s.284-299.
- **Hinz, W.**, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, T. terc. A. Sevim, İstanbul 1990.
- **H'ândemîr**, *Habîbu's-siyer fî ahbâr-i efrâd-i beşer*, III, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahrân 1362/1983.
- **H'ândemîr**, *Meâsîru'l-mulk*, Mîr Hâşim Muhaddis, Tahrân 1372/1993.
- **İbn Aybek es-Safedî**, *A'yânu'l-'asr ve a'vânu'n-nasr*, tah. 'Alî Ebû Zeyd-Nebîl Ebû 'Amşe-Muhammed el-Mov'id-Mahmûd Sâlim Muhammed, IV, Beyrût-Dimaşk 1998.
- **İbn Battûta**, *Seyâhat-nâme-yi İbn Battûta*, Osmanlıca terc. Mehmed Şerîf, I-II, İstanbul 1330-1333; *Sefer-nâme-yi İbn Battûta*, Farsça terc. Muhammed 'Alî Muvahhid, Tahrân 1337/1958.
- **İbn Bazzâz-i Erdebîlî**, *Safvatu's-safâ, der-tercume-yi ahvâl û akvâl û kerâmât-i Şeyh Safîu'd-dîn Erdebîlî*, neşr. Gulâm-Rizâ Tabâtâbâ'î Mecîd, Tahrân 1376/1998.
- **İskender Beg Munşî**, *Târîh-i 'âlem-ârâ-yi 'Abbâsî*, neşr. İrec Afşâr, Tahrân 1350/1971.
- **Jahn, K.**, "Tâbris, ein mittelalterliches Kulturzentrum zwischen Ost und West", *Sonderabdruck aus dem Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, Jahrgang 1968, So.11, Graz-Wien-Köln 1968, s.201-212; T. terc. "Doğu ile Batı Arasında Bir Orta Çağ Kültür Merkezi: Tebriz", *İTED*, IV/3-4, İstanbul 1971, s.29-43.

- **Kanber 'Alî Rüdger**, *Ez-Beynu'n-nehreyn tâ Maverâ'u'n-nehr, pejuheşî der-sefer-nâme-yi İbn Battûta*, (*Ricâl, mezârât, merâkiz-i 'ilmî û mezhebî*), Tahrân 1376/1997.
- **Kâtib Çelebi**, *Cihân-nümâ*, Konstantiniyye 1145 (Süleymaniye Ktb., Çelebi Abdullâh Ef., nr. 259).
- **Koca Hüseyin**, *Bedâyi'ü'l-vekâyi'*, I, tıbbî basım A.S.Tveritinova, Moskova 1961.
- **Köprülü, M. F.**, "Vakıf Müesseselerinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *VD*, 2, İstanbul 1942, s.1-36.
- **Krawulsky, Dorethea**, *İrân - Das Reich der İlhâne: eine topographisch-historische Studie*, Wiesbaden 1978.
- **Kütükoğlu, Bekir**, *Osmanlı İrân Siyâsî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993.
- **Lütfî Paşa**, *Tevârîh-i Âl-i 'Osmân*, neşr. 'Alî Bey, önsöz ve indeks M. Serhan Tayşi, İstanbul 1990.
- **Mecîd Vehrâm**, "Mu'ârifî-yi çend âsâr-i bâstânî-yi Tebrîz", *Berresihâ-yi Târîhî*, VI/6, Tahrân 1349/1970, s.197-204.
- **Melville, Charles**, "Historical Monuments and Earthquakes in Tabriz", *Iran*, XIX (1981), s.159-177; Farsça terc. Bâkir Şirâzî, "Binâhâ-yi târîhî ve zelzele-yi Tebrîz", *Mecelle-yi Eser*, 7-9, Tahrân 1361/1982, s.16-43.
- **Menûçehr Murtazavî**, "Tebrîz der-rûzgâr-i Hvâce Reşîdu'd-dîn", *Mecmû'a-yi hitâbehâ-yi tahkîkî derbâre-yi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh Hemedânî*, Tahrân 1350/1971, s.276-282.
- **Minorsky, V.**, *Târîh-i Tebrîz*, Farsça terc. 'A. Kâreng, Tebrîz 1337/1958.
- **Mîrzâ Mehdî Hân Behrâmî**, "H'âbgâh-i Olcâyâtü Sultân der-Sultâniyye", *Âyende*, yıl 2, (14), Tahrân 1305/1926, s.167-171.
- **Muhammed b. Hindûşâh Nahcevanî**, *Destâru'l-kâtib fî ta'yîni'l-merâtib*, II, Moskova 1976, s.231-233; 233-235.
- **Muhammed Cevâd Meşkûr**, "Tahkîkî derbâre-yi Şenb-i Gâzân", *Bâstânşinâsî ve Huner-i İrân*, I/3, Tahrân 1348/1969, s.23-30.
- **Muhammed Cevâd Meşkûr**, *Târîh-i Tebrîz, tâ-pâyân-i karn-i nohom-i hicrî*, Tahrân 1352/1973.

- **Muhammed Mehdî Berûşekî**, *Berresî-yi reveş-i idâri ve âmûzeş-i Rab'-i Reşîdî*, Meşhed 1365/1986.
- **Muhammed Takî Hân Hekîm**, *Genc-i dâniş-i cogrâfiyâ-yi târihî-yi şehrhâ-yi Îrân*, neşr. Muhammed 'Alî Sûtî- Cemşîd Kiyânfer, Tahrân 1366/1987.
- **Nâdir Mîrzâ**, *Târîh ü cogrâfi-yi Dâru's-Saltana Tebrîz*, neşr. Gulâm-Rizâ Tabâtabâ'î Mecîd, Tebrîz 1373/1994.
- **Nûru'd-dîn el-Ejderî**, *Gâzân-nâme*, Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dânişgâh-i Tahrân, Film, nr. 850; 'Aks, 2081-2083.
- **Nûş Âferîn Ensârî (Muhakkik)**, "Vakfnâmehâ ve târih-i kitâbhâne ve kitâbdârî", *Yâdnâme-yi Edîb-i Nişâbüri*, yay. M. Muhakkik, Tahrân 1365, s.97-120.
- **Özcan, Selim**, *H. 1140 (1127) Tarihli Tapu Tahrîr Defterine Göre Tebrîz Sancağı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1994.
- **Reşîdu'd-dîn Fazlullâh Hemedânî**, *Histoire des Mongols de la Perse*, Texte Persan, publié, traduit en Français Accompagné de notes et d'un Mémoire sur la vie et les Ouvrages de l'Auteur par Étienne Quatremère, Amsterdam 1968².
- **Reşîdu'd-dîn Fazlullâh Hemedânî**, *Ta'rih-i Mubârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh Abî'l-Hair*. *Geschichte der Ilhâne Abâga bis Gaihâtû (1265-1295)*, neşr. Karl Jahn, s' Gravenhage 1957.
- **Reşîdu'd-dîn Fazlullâh Hemedânî**, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Ta'rih-i Mubârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Imâd al-Daula Abû'l-Hair*, London 1940.
- **Reşîdu'd-dîn Fazlullâh Hemedânî**, *Vakf-nâme-yi Rab'-i Reşîdî*, neşr. Muctebâ Minovî-İrec Afşâr, Tahrân 2536/1977.
- **Sâdik Samîmî**, "Sultâniyye, Ârâmgâh-i Sultân Muhammed Hodâbende Olcâyâtû", *Bâstânşinâsî*, I/1, Tahrân 1338/1959, s.23-38.
- **Sayılı, Aydın**, "Gâzân Han Türbesi Hakkında Bir Manzume", *İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, İstanbul 1971, s.383-398.

- **Sayılı, Aydın**, "Gâzân Han Rasathanesi", *Belleten*, X/40, Ankara 1946, s.624-640.
- **Sayılı, Aydın**, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*, Ankara 1988².
- **Spuler, Bertold**, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden 1985⁴.
- **Sümer, Faruk**, *Kara Koyunlular, (Başlangıçtan Cihân-Şâh'a Kadar)*, I, Ankara 1984.
- **Şîrîn Beyânî**, *Dîn ü devlet der-Îrân-i 'ahd-i Mogûl*, II, *Hukûmet-i İlhanî: neberd-i miyl-n-i dû ferheng*, Tahrân 1371/1993.
- **Şükri-i Bitlisî**, *Selm-nâme*, neşr. Mustafa Argunşah, Kayseri 1997.
- **Tacu's-Selmânî**, *Tarih-nâme*, T. terc. İsmail Aka, Ankara 1988.
- **Tavernia**, *Sefer-nâme-yi Tavernio*, Farsça terc. Ebû Turâb Nûrî, tashih Hamid Şîrânî, Tahrân 1336/1957.
- **Vassâf**, *Târîh-i Vassâf*, yay. M. İsfahânî, Tahrân 1338/1959; *Tahrîr-i târih-i Vassâf*, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahrân 1372/1994.
- **Wilber, Donald N.**, *Mi'mârî-yi İslâmî-yi Îrân der-dovre-yi İlhanân*, Farsça terc. 'Abdullâh Feryâr, Tahrân 1346/1967.
- **Yahyâ Zekâ'î**, *Zemînlerzehâ-yi Tebrîz*, Tahrân 1368/1989.
- **Zeynu'd-dîn b. Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvîni**, *Zeyl-i Târîh-i guzide*, nşr. İrec Afşâr, Tahrân 1372/1993.
- **Zonûzî**, *Riyâzu'l-cenne*, Tebrîz Millî Kütüphanesi, nr. 3578.